

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱԶԱՏ ՄԱՄՈՒԼԻ ՍԿԶԲՆԱԻՈՐՈՒՄԸ (1985-89թթ.)

ԳԷՈՐԳ ԵԱԶԸՃԵԱՆ

Պարբերական մամուլի ուսումնասիրությունը, ըստ էության, տուեալ պետության եւ հասարակության պատմության ուսումնասիրությունն է: Այս դատողությունը լիովին համապատասխանում է նաեւ 1985-89 թթ. ժամանակահատվածում Խորհրդային Միության - ներառեալ Խորհրդային Հայաստանի - ու նրա պարբերական մամուլի ուսումնասիրությանը:

Մեր հետազոտության նպատակն է յետաքննել եւ ուսումնասիրել այն բոլոր վերլուծությունները, որոնք ուղեկցեցին Խորհրդային Միության հայկական պարբերական մամուլին՝ մեծ փոփոխությունների այս հինգ տարիներին, փորձել գտնել այն ընդհանուր օրինաչափությունները, որոնք իրենց ծիրում ընդգրկեցին նաեւ մամուլին, բացայայտել Հայաստանի նորագույն մամուլի ծննդի պատճառները:

Խորհրդային բազմազգ պետությունը 1980ականների սկզբին լայնուեց լճացման վիճակում: Հասարակության առաջընթացին խանգարում էր կենտրոնացուած տնտեսավարումը, որն ուղեկցում էր պետական-կուսակցական վարչահրամայական ապարատի գործունէութեամբ: Հասունացել էր ճգնաժամը, մասնաւորապէս տնտեսութեան բնագաւառում:

Վարչահրամայական եղանակը գործում էր նաեւ հոգեւոր ուրրտում: Գրահրատարակչութեան բնագաւառը, ներառեալ պարբերական մամուլը, գտնւում էր իշխող միակ՝ կոմունիստական կուսակցութեան գաղափարական խիստ հսկողութեան տակ: Խստօրէն հայածուում ու ճնշում էր այլախոհութեան ամէն մի փորձ: Հայաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետութեան (ՀՍՍՀ) Քրէական օրէնսգրքի 65-67րդ յօդուածները ծանր պատիժներ էին սահմանում հակախորհրդային գաղափարների տարածման եւ հակապետական գործունէութեան համար: «Սովետական իշխանութիւնը քայքայելու կամ թուլացնելու... նպատակով ագիտացիա կամ պրոպագանդա տանելը» պատժուում էր մինչեւ

եօթ տարի ազատագրկմամբ եւ/կամ երկուսից-հինգ տարի աքսորով. իսկ եթէ մեղադրեալը նախկինում դատապարտուած է եղել, ապա ազատագրկումը կարող էր հասնել տաս տարուան (յօդուած 65). «պատերազմի պրոպագանդան» պատժուած էր մինչեւ ութ տարի ազատագրկմամբ եւ մինչզէ հինգ տարի աքսորով (յօդուած 66). նման պատժաչափեր էին սահմանուած «հակասովետական կազմակերպութեան մասնակցելու համար (յօդուած 67): Ըստ այլախոհ իշխան Մկրտչեանի քաղաքական գործունէութեան մասին պատմող «Ճակատագրերի սահմանը» վաւերագրական ֆիլմի¹ 1957-91ին, Հայաստանից ընդհանուր հաշուով 91 հոգի է դատապարտուել այս յօդուածներով:

Խօսքի, խղճի եւ մտքի ազատութիւնը խստօրէն ճնշուած էր նաեւ պարբերական մամուլում: Մամուլը վերածուել էր իշխող կուսակցութեան ձեռքում մի գործիքի, որով կուսակցութիւնը պարտադրուած էր իր միակարծութիւնը հասարակութեան: Գրողները, լրագրողները եւ առհասարակ հոգեւոր ոլորտի աշխատողները իրենց «այլախոհական» մտքերն արտայայտելու համար դիմում էին տարբեր հնարների՝ այլաբանութեան, բազմիմաստութեան, սիմվոլիզմին. այսուհանդերձ, միշտ չէ որ այս հնարները վրիպում էին գրաքննիչների ու կուսակցական հաւատաքննիչների աչքերից:

Հայաստանում ողջ մամուլն ու գրահրատարակչութիւնը գտնուած էին Հայաստանի կոմունիստական կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի (ՀԿԿ կենտկոմի) գաղափարախօսութեան գծով քարտուղարի մուրճի եւ գրաքննութիւնն իրականացնող պետական մարմնի սալի միջեւ: ՀԿԿ կենտկոմի կառուցում կային մշակուի, պրոպագանդայի եւ գաղափարախօսական բաժիններ եւ մամուլի բաժանմունք, որոնք էլ վերահսկում էին հոգեւոր ոլորտը: Մամուլի բաժանմունքի վարիչը, ի պաշտօնէ, կենտկոմի պրոպագանդայի բաժնի վարիչի տեղակալն էր հանդիսանում: Այս բոլորի վերադասն էր կենտկոմի՝ գաղափարախօսութեան գծով քարտուղարը, որն ունէր իր անձնակազմը: Իսկ կենտրոնում՝ Մոսկուայում, Խորհրդային Միութեան կոմունիստական կուսակցութեան (ԽՄԿԿ) կենտրոնական կոմիտէի կառուցում գործում էր պրոպագանդայի բաժինը, որին ենթարկուած էին միութենական հանրապետութիւնների կոմկուսների կենտկոմների գաղափարախօսական բաժինները: ՀԿԿ կենտկոմի գաղափարախօսութեան գծով քարտուղարն ու նրա անձնակազմը յաճախ միջամտում էին գրաքննութիւնն իրականացնող պետական մարմնի աշխատանքներին: Մամուլի ոլորտում ամէն մի մանրուք մանրամասն քննուած էր կենտ-

կոմի գաղափարախօսական բաժնում, առաւել կարեւոր թուացող հարցերը՝ նույնիսկ կենտկոմի թիւրոյում²։ Կենտկոմն էր հաստատում կարեւորագոյն պարբերականների գլխաւոր խմբագիրներին, պատասխանատու քարտուղարներին եւ խմբագրութեան անձնակազմին³, հաւանութիւն տալիս պարբերականների անուանափոխութեանը, նոր պարբերականների հրատարակութեանը, եւ լն. կամ մերժում նման դիմումները։

Ինչպէս միութենական միւս հանրապետութիւններում, այնպէս էլ Խորհրդային Հայաստանում, մինիստրների խորհրդին (կառավարութիւն) կից գործում էր Պետական գաղտնիքների պահպանութեան գլխաւոր վարչութիւնը, որն առաւել ծանօթ է նրան տրուած «Գլաւլիտ» ոչ-պաշտօնական կրճատուծ անունով։ Այս վարչութեան պաշտօնական ֆունկցիան էր պահպանել ու հրատարակումից զերծ պահել պետական ու ռազմական գաղտնիքները։ Գաղափարական հարցերը, այդ թւում նաեւ պարբերական մամուլում, վերահսկելու գործը բացառապէս կենտկոմի գաղափարախօսական բաժնի եւ գաղափարախօսութեան գծով քարտուղարի անձնակազմի իրաւասութեան մէջ էր մտնում⁴։ Այսուհանդերձ, Գլաւլիտը յաճախ ի՛նքն էր խառնուում կամ կենտկոմի աշխատակիցները Գլաւլիտին էին խառնում գաղափարախօսական բնուիթի հարցերին։ Պետական մարմինների աշխատանքին կոմկուսի անմիջական վերահսկողութիւնն արտայայտուում էր նաեւ այն փաստում, որ Գլաւլիտի պետին հաստատելու եւ ազատելու բացառիկ իրաւունքը վերապահուած էր ՀԿԿ կենտկոմի առաջին քարտուղարին։ Առանց վերջինիս համաձայնութեան, եթէ «վերեւներում» (այսինքքը՝ Մոսկուայում) որոշուած էլ լինէր աշխատանքից հեռացնել Գլաւլիտի ղեկավարին եւ նոր պետ նշանակել, այդ որոշումը չէր գործադրուում։ 1980ականներին նման երկու դէպք է պատահել։ Երկու դէպքում էլ ՀԿԿ կենտկոմի առաջին քարտուղար Կարէն Դեմիրճեանը, «փրկել է» իր բարեկամ, Գլաւլիտի պետ Գրիգոր Մարտիրոսեանին։ Պետական ու ռազմական գաղտնիքների Մոսկուայից ուղարկուող ցուցակի կողքին, Գլաւլիտը առաջնորդուում էր նաեւ արգելուած անունների ինդեքսով, որը կազմում էին ՀԿԿ կենտկոմի գաղափարախօսութեան գծով քարտուղարի անձնակազմն ու Մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի հայկական մասնաճիւղը։ Վերոյիշեալ երկու ցուցակները պարբերաբար նորացոււմ էին։

Իսկ ինչպէ՞ս էր գործում գրաքննութիւնը։ «Գլաւլիտի խմբագիրները նախապէս աչքի էին անցկացնում այն ամէնը, ինչ նախատեսուած էր մամուլի եւ եթերի համար, ջնջում էին այն, ինչ

համարում էր պետական գաղտնիք ու տեքստի վրայ հրապարակման թույլտուութիւն-դրոշմակնիք դնում: Կարգերի գաղափարախօսական կուսութեանը որեւէ սպառնալիք, գաղափարական երկիմաստութիւն, «հակասովետականութեան շունչ» նկատելով՝ գլաւլիտականը պարտաւոր էր զանգահարել իր ղեկավարութեանը: Սրանք կապում էին կուսակցութեան կենտկոմի գաղափարախօսութեան բաժնի աշխատակիցների հետ, այնտեղից գտնում էին թերթի խմբագրին եւ համապատասխան ցուցում տալիս»,- գրում է երեւանեան *Կոմսոմոլց* (կոմերիտական) ռուսերէն երիտասարդական թերթի խմբագրութեան երբեմնի անդամ Վալերի Ալդինեանը⁶: Հասկանալի է, որ խմբագիրը, հազուադէպ բացառութեամբ, «վտանգաւոր» համարուող նիւթը տեքստից անմիջապէս հանում էր: Գրաքննութիւնն այսքանով չէր աւարտում: Տպարանում նախնական շարուած նիւթը (օտիսկ) վերստին տարւում էր Գլաւլիտ, որի գրաքննիչները արդէն շարուած նիւթը մի անգամ եւս աչքի էին անցկացնում, ապա նոր միայն խփում տպագրութեան թույլատրելու դրոշմակնիքը: Դրանից յետոյ միայն, տպարանի անձնակազմը, առանց պատասխանատուութիւն կրելու իր տպագրածի համար, կարող էր տպել նիւթը:

Հայաստանի Գլաւլիտը վերահսկում էր նաեւ արտերկրից - ներառեալ սփիւռքահայ գաղթօճախներից - ստացուող, «արգելուած» (վաճառքի չհանուող), ինչպէս եւ վաճառքի համար նախատեսուած պարբերականներին: Վերջիններիս «անհաճոյ» համարուող համարները վաճառքի չէին հանւում, թէեւ փոխարժէքը ուղարկուած էր այդ պարբերականներին:

Հետաքրքրական է եւ մտորումների տեղիք է տալիս Գր. Մարտիրոսեանի մեզ յայտնած վկայութիւնը, որ Գլաւլիտի պետն ինքը իրաւունք չունէր իր կնիքը դնելու գրաքննուած նիւթի վրայ: Դրոշմակնիք խփելու իրաւունք ունէին միայն գրաքննիչներն ու Գլաւլիտի պետի տեղակալը, բայց ոչ պետը:

Նիւթի տպագրումից յետոյ էլ հարցը վերջնականապէս չէր աւարտում: Պատահում էին դէպքեր, երբ ինչ-ինչ պատճառներով, գրաքննիչները թող էին տալիս տպել նիւթեր, որոնք կենտկոմականների սրտովը կարող էին չլինել: Տպագրութիւնից յետոյ գործի էին անցնում «մատերիալիստները»⁸, որոնք նիւթի հեղինակի հետ իրենց անձնական հաշիւները մաքրելու կամ այլ մղումներով դիմումներ էին չղում կենտկոմին եւ մինչեւ իսկ Մոսկուայի համապատասխան մարմիններին: Նոյն Ալդինեանը յայտնում է, որ իրեն «չարաթը մէկ կենտկոմ էին կանչում, դարակից հանում էին թերթի կարմիր մատիտով ակօսուած համարները եւ հաւատաքն-

նութեան սէանսներ էին անցկացնում»⁹: Իսկ երբ հրապարակուած նիւթը, կենտրոնականների դատողութեամբ, լուրջ վտանգ էր պարունակում, ապա տպագիր նիւթը անմիջապէս հանում էր արտադրութիւնից կամ շրջանառութիւնից (եթէ արդէն հասցրել էին այն տարածել), հաւաքում տպարանից, բաժանուած հասցէներից, գրախանութներից ու լրագրական կրպակներից: Կենտրոնը այս քայլին դիմեց 1988ին Երեկոյեան Երեւանի Մարտի 18ի համարը, Ոգնի երգիծաթերթի 22րդ համարը, Գարուն ամսագրի 10րդ եւ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների հանդէսի 11րդ համարները մէջտեղից վերացնելով: Այս համարները անմիջապէս լոյս տեսան նոր, «վտանգագերծ» ու մկրատուած տարբերակներով: Այդուհանդերձ, այս արգելուած համարներից փրկուել են միջանի օրինակներ, որոնք մատենագիտական հազուադէպ նմուշներ են այսօր: Այս պարբերականների, յիշեալ համարների «մեղքն» այն էր, որ պարունակում էին, ըստ կենտրոնականների, «նացիոնալիստական» արտայայտութիւններ, գաղափարա-քաղաքական շեղումով նիւթեր...

Սակայն, սխալ է գրաքննութեան ամբողջ գործունէութիւնը բացասական համարել: Այն ունէր իր դրական կողմը եւս: Գաղտնիքների ու գաղափարական այլախոհութեան հետ, խստօրէն արգելուած էր թշնամանքի եւ բռնութեան կոչ անող նիւթերի հրապարակումը, պոռնկագրութիւնը: Եւ այս արգելքները շատ խստօրէն կիրառուած էին: Այս արգելքները թէեւ յետագայում, Հայաստանում խորհրդային կարգերի փլուզումից յետո՞ւ ընդունուած օրէնքներով եւս պահպանուեցին, սակայն այն կրեց միայն ձեւական բնուիթ: Այսօր, Հայաստանը հեղեղուած է տեղական ու արտասահմանեան պոռնկագրական, հայկական ազգային աւանդութիւններին անյարիր բովանդակութեամբ անհաշիւ պարբերականներով: Մամուլի ազատութիւնը, արդիւնաւետ վերահսկողութեան բացակայութեան պայմաններում, առաջնորդեց մամուլի ոլորտում անիշխանութեան ու սանձարձակութեան:

Խորհրդային երկրի գրահրատարակչական բնագաւառում այսպիսի իրադրութիւն էր տիրում, երբ 1985ին Մարտին երկրի ղեկը ստանձնեց ԽՄԿԿ Կենտրոնի նոր Գլխաւոր Քարտուղար Միխայիլ Գորբաչովը: Նա երկրում օրէցօր հասունացող ճգնաժամից ելքը տեսաւ վերեւից իջեցուող բարեփոխումների մէջ: Գորբաչովը ամբողջ երկրով մէկ հռչակեց վերակառուցման (Պերեստրոյկա) ու Հրապարակայնութեան (Գլասնոստ) քաղաքականութիւն¹⁰: Այս ուսերէն երկու բառերը մտան համաշխարհային քաղաքականութեան բառապաշարի մէջ: Այդ քաղաքականութեամբ, տնտեսական,

հասարակական եւ այլ ազատութիւններ էին տրուած խորհրդային մարդկանց: Այդ ազատութիւնների ծիրը, անշուշտ, խիստ սահմանափակ էր. այն գէթ սկզբնական շրջանին, բացառու՞մ էր քաղաքական ազատութիւնները անհատների, հաւաքականութիւնների ու ժողովուրդների համար:

Այս մեծ փոփոխութիւնները անպայմանօրէն ուղեկցուելու էին նոր, ոչ-պետական, ազատ մամուլի երեւումով. մի մամուլ, որը մի քանի տարի առաջ առանձնալատուկ դաժանութեամբ ճնշուել էր ԽՄԿԿ կենտկոմի նախկին Գլխաւոր Քարտուղար Եուրի Անդրոպովի կարճատեւ ղեկավարութեան (1982-84) ժամանակաշրջանում:

Վերակառուցման եւ Հրապարականութեան քաղաքականութիւնը, համեմատած բալթեան երկրների ու Ռուսաստանի, ուշացած հասաւ Հայաստան, որի մամուլը այս երկրների մամուլից աւելի անազատ վիճակում էր¹¹: Հայաստանի կոմկուսի ղեկավարութիւնն ու պետական-կուսակցական աստիճանաւորները չէին ուզում զիջել իրենց առանձնաշնորհեալ դիրքերից: Սակայն, կանաչ ազդանշանը «վերելից» տրուած էր: Վերակառուցումը, թէկուզ ուշացած, հասնելու էր Հայաստան: Վերակառուցումը Հայաստանում իրենք՝ ժողովրդական զանգուածներն էին պարտադրելու երկրի ղեկավարութեանը:

1960ականների կէսերի ժողովրդական ալեկոծումից¹² 20 տարի յետոյ, Հայաստանի հասարակութեան մէջ առաջին անգամ տեղի էին ունենում լուրջ խմորումներ: Դրանք, 60ականների նման, ուղեկցուելու էին հասարակական պահանջմունքներին ընդառաջ գնացող ու հասարակութեան տրամադրութիւններն արտայայտող պարբերական մամուլի ծնունդով:

Նոր կազմակերպութիւններն ու նոր մամուլը ծնւում էին ոչ-անբերրի հողում: Դրանք ունեցել էին իրենց նախորդները ու նրանց օրգանական շարունակութիւնն էին հաղիսանում:

1965ի Մեծ Եղեռնի լիսնամեակի նշումը Հայաստանում ազգային զարթօնքի հզօր ալիք առաջացրեց: Այդ ալիքի հետ հիմնուեցին գաղտնի կազմակերպութիւններ, որոնցից առաւել ակտիւ գործունէութիւն ծաւալեց Ազգային Միացեալ կուսակցութիւնը (ԱՄԿ): ԱՄԿն հիմնել է նկարիչ Հայկազ Խաչատրեանը 1966ին, Շահէն Յարութիւնեանի եւ Ստեփան Զատիկեանի հետ: Նոյն տարւալ Յունիսին, 18ամեայ Պարոյր Հայրիկեանը իր համախոհների հետ տարածում է Յասում թռուցիկը: Հայրիկեանի խմբակը 60ականների վերջում միանում է ԱՄԿին: Ալլախոհները ակտիւանում ու կազմակերպւում են յատկապէս 60ականների վերջին ու 70ականների սկզբին: 1968ին, Շիրակ Գիւնաշեանի նախաձեռնու-

Թեամբ, հիմնուած է «Յանուն Հայրենիքի» գաղտնի կազմակերպութիւնը, որը Արտվեան քաղաքում տպագրուած է համանուն պարբերաթերթը: Սակայն այն Երեւան տեղափոխելու ժամանակ, խումբը ձերբակալուած է, ապա դատուած եւ աքսորուած¹³: 1967ին, ԱՄԿն տպագրուած ու տարածուած է *Փարոս* թերթի առաջին համարը: Յաջորդ տարի, ԱՄԿն ընդլատարուած հրատարակուած է *Երկունք* ամսագիրը 5000 տպաքանակով եւ «Մահ կամ Ազատ Հայաստան» կարգախօսով¹⁴: Պարբերականը տարածող խումբը յայտնաբերուած է Պետական Անվտանգութեան Կոմիտէի կողմից, դատուած եւ աքսորուած: Այդուհանդերձ, մինչեւ 1973թ. լոյս են տեսնում *Փարոսի* 2րդ¹⁵ եւ 2րդ «լրացուցիչ» համարները: Թերթի 4րդ համարը 1981ին հրատարակուած են Աշոտ Նաւասարդեանն ու Ազատ Արշակեանը: Նրանց եւս ձերբակալուած ու աքսորուած են: Սակայն, այլախոհների հետ դաժան դատաստանը, մինչեւ իսկ 1978ին Ստեփան Զատիկեանի ու նրա երկու ընկերների գնդակահարութիւնը չկարողացան ընկճել ազատասիրական ձգտումները: 70ականների վերջին եւ 80ականների սկզբին Հայաստանում գործում էին մի քանի այլախոհական գաղտնի կազմակերպութիւններ՝ Ռաֆայէլ Համբարձումեանի, Սամուէլ Գէորգեանի, Սամուէլ Սեդրակեանի եւ համախոհների խմբակը¹⁶, «Հող», «Հայ Երիտասարդների Միութիւն»¹⁷, «Հայ Ազգային Միութիւն», եւլն.:

Օգտուելով վերակառուցման թոյլատրած սահմանափակ ազատութիւններից, ոչ-պաշտօնական կազմակերպութիւններ երեւան եկան 1986-87ին: Հիմնուեցին «Զանգակատուն», «Անբերդի վերականգնման Ֆոնդ», «Մաշտոց» եւ այլ հասարակական կազմակերպութիւններ, որոնք առերեւոյթ զբաղուած էին ոչ-քաղաքական գործունէութեամբ՝ յուշարձանների պահպանութեան եւ վերանորոգման, հայոց լեզուի անաղարտութեան, շրջակայ միջավայրի պահպանութեան, հայկական դպրոցի ու կրթութեան հարցերով: Սակայն, նրանց գործունէութեան խորքը քաղաքական էր. նրանք ստիպուած էին այլ դիմակներով հանդէս գալ, որովհետեւ վերակառուցման թոյլատրած ազատութիւնների սահմանը յստակ էր՝ ո՛չ քաղաքական այլախոհութեանը:

Բայց ժամանակները փոխուած էին: Կեանքը Գորբաչովին շուտով հասկացնել տուեց, որ իր բարենորոգումները արդիւնք չեն տալու, եթէ չբարեփոխուի նաեւ երկրի քաղաքական համակարգը: 1987ի սկզբից սկսեցին ազատ արձակել բանտարկուած ու աքսորուած քաղաքական այլախոհներին, միաժամանակ նրանց խստօրէն զգուշացնելով լետապայում քաղաքական գործունէութիւն չտանել: 1987ի գարնանը Մոլդովայի (Ռուսաստան, Վոլգա գետի աւազան)

արգելարան-ճամբարից տուն վերադարձաւ վետերան այլախոհ Պարոյր Հայրիկեանը: Նա անմիջապէս ձեռնամուխ եղաւ այլախոհական շարժումը վերակազմակերպելու գործին: Նոյն տարուայ Մայիսի 8ին, միջանի այլախոհների հետ նա հիմնեց «Նաւասարդեան Աշոտի եւ Արշակեան Ազատի Պաշտպանութեան կոմիտէ»-ն, որը յաջորդ ամիսներին վերանուանուեց «Քաղբանտարկեալների պաշտպանութեան հայկական կոմիտէ»: Այս կոմիտէն 1987ի Մայիսին լոյս ընծայեց իր *Տեղեկագիրը* հայերէն եւ ռուսերէն լեզուներով: Հայերէն մասի խմբագիրն էր Արա Ստեփանեանը, ռուսերէն մասի խմբագիրը՝ Գէորգի Սոմիզուրին: *Տեղեկագիրը* շարունել է մեքենագիր եղանակով, ինչպէս յետագայի ինքնահրատ շատ պարբերականներ: Չափսը՝ A-4 ֆորմատ (21.0x29.7սմ.): էջերը համարակալուած ու կազմուած չեն: յետագայում Հայրիկեանի հիմնադրած Ազգային ինքնորոշում Միաւորման պարբերականներում, մասնաւորաբար *Անկախութիւն* թերթում եւ *Հայրենիք* ամսագրում տեղեկութիւններ կան որ *Տեղեկագրից* լոյս է տեսել առնուազըն 7 համար, մինչեւ 1988ի Յունուարը: Թիւ 2-3ը միացեալ համար է, ուր տպագրուել է կոմիտէի կանոնադրութիւնը:

Տեխնիկական աղաղակող թերութիւններով հանդերձ, Հայաստանի գորբաչովեան ժամանակաշրջանի ազատ մամուլի պատմութեան մէջ *Տեղեկագիրը* մտել է որպէս այդ մամուլի փշոտ ճանապարհը հարթող առաջին պարբերականը:

Տեղեկագիրը հասարական-քաղաքական կեանքում զգալի դեր չունեցաւ հիմնականում երկու պատճառով. առաջին, այն նախատեսուած չէր ժողովրդական լայն խաւերի համար, եւ երկրորդ, այն աւելի շատ տեղեկատուական-փաստագրական բնուիթ ունէր, քան գաղափարախօսական: Եթէ սրանց աւելացնենք նաեւ այն, որ *Տեղեկագիրը* բազմացուել է շատ սահմանափակ քանակով, ապա հասկանալի կը լինեն նրա հասարակական շատ թույլ ազդեցութեան պատճառները: Այն աւելի շուտ չիչեալ կոմիտէի ներքին շրջաբերականն էր, քան դասական իմաստով՝ պարբերական:

Տեղեկագրի ծնունդը զուգադիպեց գորբաչովեան ժամանակաշրջանի համամիութենական քաղաքական առաջին պարբերականի՝ *Գլխանոստի* ծննդին: Նախկին քաղբանտարկեալ Սերգէյ Գրիգորեանցը Մայիսին Մոսկուայում լոյս ընծայեց պարբերականի անդրանիկ համարը՝ տեղեկագրի տեսքով: Օգոստոսից, պարբերականը սկսեց հրատարակուել ամսագրի տեսքով՝ կանոնաւոր պարբերականութեամբ: *Գլխանոստը*, ռուսերէնի կողքին, լոյս է տեսել նաեւ ութ այլ լեզուներով, որոնց շարքին՝ հայերէն¹⁸:

1987ի Օգոստոսին աքտորավայրից Երեւան վերադարձան Աշոտ Նաւասարդեանը, Ազատ Արշակեանը եւ այլ քաղաքանտարկեալներ: Նրանց վերադարձով, նոր թափ ստացաւ այլախոհական շարժումը Հայաստանում:

Սեպտեմբերի 27ին, Ազգային Միացյալ կուսակցութեան հինգ անդամներ՝ Պարոյր Հայրիկեանը, Մովսէս Գորգիսեանը, Մեխակ Գաբրիէլեանը, Սուսաննա Աւագեանը եւ Ռազմիկ Մարկոսեանը հիմնեցին Ազգային Ինքնորոշում Միավորումը (ԱԻՄ), մի քաղաքական կազմակերպութիւն, որը կարեւոր դեր ունեցաւ Հայաստանի անկախութեան վերականգնման համար մղուած պայքարում: Նոյեմբերի կէսին, Ռաֆայէլ Համբարձումեանի գրած *Թուղթ ընդհանրական եւ Երրորդ կարգի* գրքովները Հայրիկեանի կողմից որպէս ԱԻՄի քաղաքական ուղեգիծ ընդունումից անմիջապէս յետոյ, ԱԻՄ-ին է միանում Համբարձումեանի խմբակը¹⁹, որով գաղափարական ու կազմակերպական զգալի ուժ է հաղորդւում ԱԻՄ-ին:

Գիտակցելով պարբերական մամուլի անհրաժեշտութեանը, ԱԻՄ-ը շուտով սկսեց հրատարակել երկու պարբերական: Հոկտեմբերին լոյս տեսաւ *Հրապարակայնութիւն* հանդէսը, իսկ նոյն ամսի 24ին՝ *Անկախութիւն* շաբաթաթերթի առաջին համարը: *Հրապարակայնութիւն* հանդէսը այսօր անգտանելի է եւ չկայ նոյնիսկ ԱԻՄի արխիւում: *Անկախութեան* տարբեր համարներում բազմաթիւ լիշատակումներ կան այն մասին, որ այն լոյս է տեսել մինչեւ 1988ի Մայիսը, երբ վերանուանուել է *Հայրենիք*²⁰: Ըստ ԱԻՄի մօտիկ, լաւատեղեակ աղբիւրների, հակառակ պարբերականների անւան նմանութեան, երեւանեան *Հրապարակայնութիւնը* մոսկովյան Գլխաւոր տնօրէնի հայերէն տարբերակը չի եղել, այլ ԱԻՄի սզփական պարբերականը:

Անկախութիւն շաբաթաթերթը Հայաստանի նորագոյն մամուլի մասին գրած համարեա բոլոր հեղինակների կողմից համարւում է առաջին ազատ պարբերականը Հայաստանում: Եթէ ժամանագրական առումով *Անկախութիւնը* գիշում է *Տեղեկագրին*, միգուցէ նաեւ *Հրապարակայնութեանը*, այսուհանդերձ, նրան տրուած այս պատիւը լիովին արդարացուած է: Բաւարար է միայն այն փաստը, որ նա բացայայտ քաղաքական պայքարի ելաւ տիրող կոմունիստական վարչակարգի դէմ: *Անկախութիւնը* քարոզում էր ազգի միասնութիւն եւ Հայաստանի անկախութեան վերականգնում: Այս գաղափարները արտայայտուել են թերթի առաջին տարիների համարների նշանաբաններում՝ «Ո՛վ հայ ժողովուրդ, քո միակ փրկութիւնը քո հաւաքական ուժի մէջ է» եւ՝ «Մեր նպատակն է ազգային պետականութեան վերականգնումը, առաջնա-

հերթ խնդիրը՝ Խորհրդային Հայաստանի անկախացումը հանրաքուչի միջոցով: Ընդ որում, ԱԽՄՆ ու իր թերթը Հայաստանի անկախութեան վերահաստատման ճանապարհ էին տեսնում քաղաքական պայքարի ուղին, ոչ-բունի միջոցները, մասնաւորաբար հանրաքուչի միջոցով ինքնորոշումը, մի իրաւունք, որը թէկուզ ձեւականօրէն, շարադրուած էր 1977ի Խորհրդային Միութեան եւ Խորհրդային Հայաստանի սահմանադրութիւնների համապատասխանաբար 72րդ եւ 69րդ յօդուածների մէջ:

Այդուհանդերձ, ԱԽՄՆ-ում եղել են լուրջ տարակարծութիւններ՝ անկախութեան հասնելու վերաբերեալ: Նրանում եղել են երկու ուղղութիւններ, որոնք պայմանականօրէն կոչւում են «Անկախութիւն» եւ «Ինքնորոշում»: «Անկախութիւն» թեւը գլխաւորում էին Մեխակ Գաբրիէլեանը եւ Ռաֆայէլ Համբարձումեանը. «Ինքնորոշում» թեւը՝ Մովսէս Գորգիսեանը: «Անկախականները» կողմնակից էին միանգամից Հայաստանի անկախութիւնը հռչակելուն, մինչ «ինքնորոշման» կողմնակիցները նախընտրում էին անկախութեանը փուլ առ փուլ հասնելու տարբերակը: Անկախութեան հասնելու մարտավարական այս երկու ողիների շուրջ տարակարծութիւնը իր արտացոլումն է գտել ԱԽՄի մամուլում. 1989ի սկզբին լոյս տեսաւ *Ինքնորոշում* պարբերականի 1988ի Դեկտեմբերի թուականը կրող առաջին համարը: Ըստ Համբարձումեանի վկայութեան, Հայրիկեանը եղել է երկրորդ թեւի կողմնակից եւ մտադիր էր *Անկախութիւն* թերթի անունը «Ինքնորոշում» դնել²¹:

Սակայն, *Անկախութիւնը* մնաց անգերազանցելի: 1988-90ին, արցախեան շարժման անկախական շարժման վերածելուն զուգընթաց, «Անկախութիւն» թեւը չաղթեց ԱԽՄ-ում: Դրա ապացույցներից է ԱԽՄի *Ինքնորոշում* թերթի կարճատեւ կեանքն ու *Անկախութիւն* թերթի երկարակեցութիւնը:

Անկախութիւնը ոչ-կոմունիստական քաղաքական երկրորդ²², իսկ միութենական հանրապերութեան անկախութիւնը քարոզող առաջին շաբաթաթերթն էր ամբողջ Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետութիւնների Միութիւնում, եւ առաջինը՝ Խորհրդային Հայաստանում:

Անկախութեան առաջին համարը խմբագրել է Հայրիկեանը, սակայն թերթի հիմնական հեղինակն ու ուղղութեան յստակեցնողը եղել է Համբարձումեանը, որը թերթի 4-76րդ համարներն է խմբագրել, սկզբում (№. 4-40) «Համազասպ» ծածկանունով, այնուհետեւ՝ իր իսկական անունով: Համբարձումեանից յետոյ, *Անկախութիւնը* խմբագրել են այլ ԱԽՄ ականներ:

Անկախութիւնը սկզբնական շրջանում բազմացուել է լուսատիպ եղանակով, ապա պատճէնահանման միջոցով: 1987-88ին նրա տպաքանակը փոքր էր, սակայն այդքանն իսկ բաւարար էր թերթը ժողովրդական խաւերի մէջ տարածելու եւ մթնոլորտ ստեղծելու համար: Անկախութիւնը այն քիչ պարբերականներից էր, որ 1988ին ժամանակագրում էր արցախեան շարժման իրադարձութիւնները: Թերթը 1988ի Փետրուարից մինչեւ աշունը անհատների միջոցով բացալայտօրէն տարածուում-վաճառուում էր Երեւանի Օպերայի հրապարակի եւ այլ վայրերի արցախեան հանրահաւաքներում:

Անկախութիւնը հայ նորագոյն պարբերական մամուլի պատմութեան մէջ առաջին պարբերականն է, որը միանշանակ քարոզում էր Հայաստանի անկախ պետականութեան վերականգնման գաղափարը եւ մերժում որեւէ այլ լուծում՝ նորացուած ԽՍՀՄի Հայաստանի անդամակցութիւն, համադաշնութիւն, եւլն: Արցախի հարցի լուծումն էլ ԱԻՄն ու նրա մամուլը տեսնում էին Հայաստանի անկախութեան եւ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար Մարզի (ԼՂԻՄ) ազգաբնակչութեան ինքնորոշման իրաւունքը յարգելու մէջ: ԼՂԻՄի Խորհրդային Հայաստանին միացումը Մոսկուայից ակնկալողներին Անկախութիւնը «միամիտներ» ու «ստրկամիտներ» էր յայտարարում:

Թերթի անուան ընտրութեան եւ քաղաքական հաւատամքի մասին լաւագոյնս պատկերացում է տալիս Անկախութեան 1987ի No 2, Հոկտեմբերի 30 թուակիր համարում տպագրուած «Ազգային ինքնորոշման իրաւունքը եւ հայկական հարցը» անստորագիր գրութիւնը: Այնտեղ ասուած է. «Մեր ողջ պատմութեան ընթացքում մենք երբեք մեր ճշարիտ կամքն արտայայտելու իրաւունք չենք ունեցել: Այս է մեր բոլոր դժբախտութիւնների պատճառը՝ ինքնուրոյն վճիռ կայացնելու կատարեալ բացակայութիւն: Ինքնուրոյն մտածելու՝ ՀՈԳԵԻՈՐ ԱՆԿԱՍՏԻԹԻԻՆ, մենք կամենում ենք նաեւ լիչեցնել իրաւունքի անհրաժեշտ նախապայմանի՝ հոգեւոր անկախութեան մասին» (մեծատառերը թերթինն են - Գ. Ե.):

Հետաքրքրական է նշել, որ ԱԻՄը քայլերի է դիմել Անկախութիւն շաբաթաթերթին ու Հրապարակայնութիւն հանդէսը օրինականացնելու ուղղութեամբ: Այս նպատակով, Հայրիկեանը հանդիպում է ունենում ՀԽՍՀ Գերագոյն Խորհրդի իրաւաբանական բաժնի վարիչ Ռաֆայէլ Եղեանի հետ: Վերջինս Հայրիկեանին բացատրում է «օրէնքով նախատեսուած կարգը». «(Ազգային ինքնորոշում - Գ. Ե.) միաւորումը կարող է համապատասխան մարմինների թոյլտուութեամբ Մամուլի Պետական կոմիտէի միջոցով ո-

րեւէ տպարանի հետ պայմանագիր կնքել» (ընդգծումը մերն է - Գ. Ե.)²³: Հասկանալի է, որ այդ «համապատասխան մարմինները» առաջին հերթին ՀԿԿ կենտրոնն էր, որից նման թույլտուութիւն ստանալը հիմնովին բացառոււմ էր: Միջանի ամիս յետոյ, ԱԽՍՐ երկրորդ անգամ է դիմում օրինականացման համար: Հայրիկեանի ձեռքակալութիւնից յետոյ ԽՍՀՄ Գերագոյն Խորհրդի նախագահութեան ուղղուած ԱԽՄի ներկայացուցիչների խորհրդի 1988ի Ապրիլի 2ի բողոքի նամակի 3րդ կէտով պահանջոււմ է ԱԽՄին շնորհել «անփական հրատարակութիւնները տպագրական եղանակով բազմացնելու եւ տարածելու օրինական իրաւունք»²⁴:

Այդուհանդերձ, նման արտօնութիւն չէր տրուելու, եւ Անկախութիւնը, Հրապարակայնութիւնը եւ ԱԽՄի միւս պարբերականները մինչեւ 1990ի կէսերը լոյս էին տեսնելու անյեղալ ձեւով:

1987ի աւարտին, թէկուզ դանդաղօրէն, սակայն աստիճանաբար Հայաստանում մեծանում էր հասարակական ակտիւութիւնը: Հոկտեմբեր 17ին կայացաւ առաջին հրապարակային հանրահաւաքը ի պաշտպանութիւն արցախահայութեան ինքնորոշման իրաւունքի: Հաւաքը ճնշուեց: Յաջորդ օր, Օպերայի հրապարակում, Ռ. Համբարձումեանի գաղտնի խմբակը «կազմակերպեց Հայաստանի կենսաբանական ցեղասպանութեան դաղարեցումը պահանջող գոյապահպանական ցոյց-հանրահաւաք»²⁵: Դեկտեմբերի 1ին հիմնուեց «Կանչ» հասարակական-մշակութային ակումբը, որի անդամները նորահաս երիտասարդներ էին: Ակումբը 1988ի Մալխի 22ին դէպի Սարգարապատ երթից անմիջապէս յետոյ վերաճելու էր Հայ Երիտասարդաց Դաշնակցութեան, այնուհետեւ՝ Հայաստանի Յեղապաշտական կուսակցութեան: Նոյն ամսին, նախկին քաղաքատարկեալներ Յովիկ Վասիլեանը, Շիրակ Գիւնաշեանը, Անդրանիկ Մարգարեանը, Շողիկ Ասոյեանը եւ ուրիշներ, տարակարծութիւններ ունենալով ԱԽՄի հետ, հիմնեցին Հայ Դատի Պաշտպանութեան Ընկերութիւնը (ՀԴՊԸ), որն էլ անմիջապէս ձեռնարկեց Հայ դատ ամսագրի հրատարակութեան: Ամսագրի առաջին համարը պատրաստ էր հրատարակութեան, երբ 1988ի Փետրուարին յորդեց «արցախյան շարժում» անունով հայ ժողովրդի պատմութեան մէջ մտած համազգային շաժումը Հայաստանում:

Արցախեան ազատագրական շարժումը²⁶ նոր վերելք ապրեց վերակառուցման քաղաքականութեան հռչակումով: Արցախահայութիւնը ժողովներով, հանրագրութիւններով, նամակներով, հեռագրերով, Մոսկուա ուղարկուող պատուիրակութիւններով եւ այլ օրինական ձեւերով իր վաղեմի երազի՝ Հայաստանի հետ վերամիացման իրագործումն էր պահանջում: Քաջայերուած մոսկովեան

իշխանութիւնների մերժողական կամ խուսափողական պատասխաններից, Ադրբեջանի իշխանութիւնները օրէցօր սեղմում էին շղթան ԼՂԽԲԻ ու յարակից շրջանների հայութեան շուրջ: Հայրենակիցների ճակատագրով հայրենահայութիւնը չէր կարող չմտահոգուել, մանաւանդ որ Խորհրդային Հայաստանի իշխանութիւնները համարեա ամբողջական անտարբերութեամբ էին հետեւում ծաւալուող իրադարձութիւններին:

Ջանգոււածային լրատուութեան միջոցների պետական մենաշնորհի պայմաններում, Հայաստանի, մասնաւորաբար Երեւանի, հասարակութեանը շարժման մեջ դնելու հիմնական միջոցներից մէկը, եթէ ոչ ամէնահիմնականը, անլեզալ մամուլն էր: ԼՂԽԲԸ Հայաստանի հետ վերամիաւորելու շարժման առաջամարտիկ «Միացում» ոչ-պաշտօնական կազմակերպութիւնը իգոր Մուրադեանի ղեկավարութեամբ, 1987ի վերջից սկսեց թողարկել պարբերական, համարակալուած թուոցիկներ՝ հայերէն եւ ռուսերէն անջատ տարբերակներով: Մէկ-էջանոց այդ թերթիկերը կարելորդեր ունեցան յատկապէս մտաւորականութեանն ու ուսանողութեանը ոտքի հանելու գործում: Արցախի ձայն թուոցիկը եւ նրա ռուսերէն տարբերակ *Գոյու Արցախան* (Արցախի ձայն) տեղեկութիւններ էին հաղորդում ԼՂԽԲԸ ու յարակից շրջաններում կատարուող իրադարձութիւնների, ժողովրդական յուզումների եւ աղրբեջանական բռնութիւնների մասին:

Արցախի ձայնը չէր կարող արձագանգ չգտնել Հայաստանում: 1987ի Հոկտեմբերի 17ի երեւանեան ճնշուած ցոյցին յաջորդելու էին 1988ի Փետրուարի եւ յաջորդ ամիսների բազմա-հարիւրհազարանոց հանրահաւաքները:

Իրերի պայթիւնավտանգ այս իրավիճակում, թէ՛ Մոսկուայի, թէ՛ Երեւանի ու Բաքուի իշխանութիւնները անտեսում էին ԼՂԽԲԻ հայութեան պահանջները եւ շարունակում «ինտերնացիոնալիզմ» ու «ժողովուրդների բարեկամութիւն» քարոզել: 1917ի Հոկտեմբերեան բոլշեւիկեան յեղաշրջման 70ամեակի տօնակատարութիւնների նախօրեակին լոյս տեսաւ *Կոմունիստ Ազէրբայջանա* (Ադրբեջանի կոմունիստ), *Կոմունիստ Գրուզիի* (Վրաստանի կոմունիստ) եւ հայաստանեան *Լենինեան ուղիով* կուսակցական տեսական հանդէսների միացեալ համարը՝ «Միասնական ընտանիքում՝ դէպի ընդհանուր նպատակը» նշանաբանով²⁷:

ԼՂԽԲԻ հայութիւնը ցանկանում էր սահմանադրական ճանապարհով գնալ դէպի ինքնորոշում: Տեղական խորհուրդների եւ կուսակցական սկզբնական կազմակերպութիւնների ժողովներում որոշումներ էին ընդունւում Հայաստանին վերամիանալու մասին:

1988ի ֆետրուարի 20ին Ստեփանակերտում գումարուած ԼՂԻՄ Մարզային Խորհուրդը, ընդունեց պատմական որոշում՝ ԼՂԻՄ ը վերամիաւորել ՀԽՍՀի հետ եւ այս որոշումն իրագործելու համար դիմել Խորհրդային Հայաստանի, Խորհրդային Ադրբեջանի եւ Խորհրդային Միութեան Գերագոյն խորհուրդներին:

Նոյն օրը, ի պաշտպանութիւն ԼՂԻՄի հալութեան ինքնորոշման իրաւունքի, Երեւանի Օպերայի հրապարակում կայացաւ առաջին հանրահաւաքը: Կազմակերպիչներն ու ելոյթ ունեցողները հակախորհրդային որեւէ պահանջ չէին դնում ընդհակառակը, «Լենին-կուսակցութիւն-Գորբաչով» նշանաբանի տակ, հանրահաւաքի մասնակիցները ակնկալում էին խորհրդային ղեկավարութեան դրական պատասխանը արցախահալութեան արդարացի պահանջին:

Սակայն, հարցը այլ կերպ ընկալեցին Մոսկուայում եւ Բաքուում: Կենտրոնական հեռուստատեսութիւնն ու մամուլը, յատկապէս ԽՄԿԿ Կենտկոմի պաշտօնաթերթ Պրաւդան (ճշմարտութիւն) սկսեցին խեղաթիւրման ու զրպարտանքի հեղեղ թափել, փորձելով վարկաբեկել արցախեան համաժողովրդական շարժումը: Արցախահալութեան արդար, ԱդրԽՍՀ եւ ԽՍՀՄ սահմանադրութիւններով ամրագրուած ինքնորոշման իրաւունքը յայտարարուեց «նացիոնալիստական» (ազգայնամոլական) ու «էքստրեմիստական» (ծայրայեղական): Յաւօք, մոսկովեան զանգուածային լրատուութեան միջոցներին թութակարար ձայնակցեցին հայկական պաշտօնական լրատուամիջոցները: Դա էր նրանց պարտադրում ՀԿԿ Կենտկոմը, որի Բիւրոն, ֆետրուարի 21ի իր նիստում քննարկելով ԽՄԿԿ Կենտկոմի «Լեւոնային Ղարաբաղի իրադարձութիւնների մասին» որոշումը, իր ընդունած որոշման առաջին կէտով հրահանգում էր «քաղաքական ու գաղափարական ազդեցութեան բոլոր միջոցներն ուղղել լենինեան ազգային քաղաքականութեան, ժամանակակից էտապում նրա էութեան պարզաբանմանը»²⁸:

Խորհրդային հակահայկական քարոզչութիւնը նպաստեց հալութեան համախմբմանը: 1988ի ֆետրուարի 20ին շուրջ 5 հազարանոց հաւաքը միջանի օրուայ ընթացքում վերածուեց հարիւրհազարաւոր մարդկանց աշխարհաւաքների: Սկսուեց արցախեան համազգային շարժումը, որով թուազրում են հայոց նորագոյն պատմութիւնը: Հայաստանում արցախեան շարժումը ղեկավարեց «Ղարաբաղ» կոմիտէն, որի անդամները ժողովրդի համակրանքն ու աջակցութիւնը վայելող երիտասարդ մտաւորականներ էին:

Ղարաբաղի ու նրա շուրջ իրադարձութիւնների մասին խորհրդային սուտ եւ թերի տեղեկատուութիւնը կարեւոր դեր խաղաց

Աղբրեջանի Սուճգայիթ քաղաքում հայերի սպանդի սանձազերծման գործում: Այդուհանդերձ, դրանից յետոյ էլ, Հայաստանի «Արմէնպրէս» պետական լրատուական գործակալութիւնն ու պաշտօնական լրատուամիջոցները, «վերեւների» հրահանգով, շարունակեցին հայ եւ աղբրեջանցի ժողովուրդների «բարեկամութիւնը» քարոզել... «Արմէնպրէսը» նոյնպիսի տեղեկատուութիւն էր մատուցում նաեւ սփիւռքի հայութեանը՝ առաջացնելով սփիւռքահայ ուսանողների դայրոյթը, որոնք «Արմէնպրէս»ից ու Սփիւռքահայութեան հետ Մշակութային կապի կոմիտէից շարունակ պահանջում էին իրադարձութիւնների մասին ճիշդ տեղեկութիւններ հաղորդել աշխարհի հանրութեանն ընդհանրապէս եւ սփիւռքահայութեանը մասնաւորապէս:

Արցախեան շարժման մասին առաջին լրատուութիւնը ԽՍՀՄ Գերագոյն Խորհրդի պաշտօնաթերթ *Իզվեստիայի* էջերում երեւաց Փետրուարի 23ին: Թերթի Երեւանի սեփական թղթակից Սերգէյ Բաբլումեանը 9 տարի անց յայտնում է, որ նրանում խմբագրութիւնը կատարել էր «մանր» սրբագրումներ. օրինակ, «Ղարաբաղում դերագացանպէս հայեր են ապրում» արտայայտութիւնը դարձել էր «ԼՂՄՈւմ շատ հայեր են ապրում»: Բաբլումեանն այս առթիւ հեզնում է. «Խմբագրութիւնում այնպէս էլ չմտածեցի, որ շատ հայեր են ապրում նաեւ Աւստրալիայում»²⁹:

Խորհրդային հակահայկական տեղեկատուութեան արշաւի դէմ բողոքելու համար, Մարտի 20ին շուրջ երեքհազար ցուցարարներ շարժուեցին դէպի Երեւանի Մամուլի տուն, որը չըջապատել էր ոստիկանութիւնը: Յուցարարները «ա-մօ'թ» գոռալով պատառտեցին, ոտնատակ տուեցին ու այրեցին կենտրոնական ու երեւանեան լրագիրները:

Խորհրդային հակահայկական արշաւի դրօշակակիր Պրաւդայի գրգռիչ գործունէութեան դազաթնակէտն հանդիսացաւ յաջորդ օրուայ՝ 1988 Մարտի 21ի համարում լոյս տեսած «Յուզեր եւ բանականութիւն» յօդուածը՝ ստորագրուած Թերթի թղթակից ոմն Գ. Օւչարենկոյի ու Բաբլում եւ Երեւանում սեփական թղթակիցներ Զ. Կատիմբեկովի եւ Եուրի Առաքելեանի կողմից: Յօդուածի դրոյթներէից զազազած ամբոխը մոսկովեան Թերթի սադրանքի հետ կապ չունեցող Եուրի Առաքելեանին մեղադրեց յօդուածի համահեղինակման մէջ ու յարձակուեց Երեւանի Մամուլի Տանը գտնուող նրա գրասենեակի վրայ: Դրանը զծուեց թուրքական մահիկը, գրուեցին անվայելուչ արտայայտութիւններ: Առաքելեանը հանդէս եկաւ Պրաւդայի ղեկավարութեանը քննադատող ու դատապարտող յայտարարութեամբ, որի համար էլ հեռացուեց աշխատանքից:

Մարտի 23-ին հետեւելու էր *Իզփեստիայի* մի այլ նոյնաբնույթ յօդ-
ւածք: Ապրիլի 3-ին *Պրաւդան* տպագրեց մի նոր յօդուած՝ «Մադ-
րիչները» պերճախօս վերնագրի տակ: Ըստ մոսկովեան թերթերի,
այդ սադրիչները Հայաստանում եւ Արցախում համաժողովրդա-
կան շարժումները ղեկավարողն «Լարաբադ» եւ «Կռունկ» կոմիտե-
ների անդամներն էին...

Խորհրդային զանգուածային լրատուութեան միջոցների հա-
կահայկական գրգռութիւնների դէմ ժողովրդական ցասումն ար-
տայատուեց նաեւ այլ ձեւերով: Օպերայի հիմնական մուտքի վե-
րեւում յայտնուեց այժի մի մեծ գծանկար. այժը մայում էր «Մաա՛
մուլ»: Կատակասիրութեամբ հռչակուած լենինականցիները քաղա-
քում կազմակերպեցին *Պրաւդայի*... թաղում: *Պրաւդայի* համարնե-
րով ծածկուած դազադը հանդիսաւոր իջեցուեց գերեզման: Արա-
րողութեան ժամանակ հարց է ծագում. իսկ ինչպէ՞ս վարուել *Իզ-
փեստիայի* հետ. «Խորհրդակցելով, ժողովրդական հանրահաւաքը
որոշեց. իսկ *Իզփեստիան* դէպի՛ վերականդանացման բաժին», -
պատմում է Սերգէյ Բաբլումեանը³⁰: Կետրոնական տպագիր լրա-
տուամիջոցներով տարածուող հակահայկական կրքերին վերջ տա-
լու համար, ՀԿԿ Կենտկոմի հրատարակչութեան տպարանի անձնա-
կազմը իւրայատուկ հսկողութիւն սահմանեց Մոսկուայից Երեւան
փոխանցուող թերթերի բնօրինակների բովանդակութեան վրայ՝
նախքան դրանց տպագրութիւնը տպարանում, այսինքն հաստատ-
ւեց ժողովրդական գրաքննութիւն կենտրոնական ու հանրապետա-
կան թերթերի վրայ: «Տուեալ համարը լոյս կը տեսնի՞, թէ՞ ոչ՞
կախուած էր նրանց (ՀԿԿ Կենտկոմի հրատարակչութեան տպարա-
նի աշխատողների - Գ. Ե.) վճռից», աւելացնում է Բաբլումեանը³¹:
Մոսկովեան թերթերից իր զսպուած ու յարաբերաբար հաւասար-
ակչուած տեղեկատուութեամբ առանձնացաւ միայն *Մոսկովսկիէ
նովոսթին* (Մոսկովեան լուրեր):

Հայաստանեան թերթերից իրենց սադրական բովանդակու-
թեամբ «փայլեցին» ՀԿԿ Կենտկոմի պաշտօնաթերթեր հայատառ
Մովետական Հայաստանը եւ ռուսերէն *Կոմունիստը*. հիմնականում
հետեւում էին մոսկովեան պետական-կուսակցական օրգանների
մշակած գծին, որն էլ թելադրում էր ԽՄԿԿ Կենտկոմից: Սփիւռ-
քահայութեան հետ Մշակութային կապի կոմոտէի *Հայրենիքի*
ձայն շարաթաթերթը եւս, կոմիտէի նախագահ, մինչ այդ իբրեւ
ՀԿԿ Կենտկոմի գաղափարախօսութեան գծով քարտուղար աշխա-
տած Կարլէն Դալլաքեանի ցուցումով,- եւ հակառակ սփիւռքահայ
ուսանողութեան բողոքներին եւ նոյնիսկ նրանց կողմից Դալլաքե-
անին ուղղուած, Արցախի հարցին շուրջ նրա տեսակէտերը դա-

տապարտող բաց նամակի հրապարակմանն ու տարածմանը,- նման ուղեգծի էր հետեւում: Մարտի 24ին, Հայրիկեանի ձերբակալութիւնից յետոյ այս թերթում Հայրիկեանի դէմ լոյս տեսաւ մի անծանօթ հեղինակի անունով ստորագրուած գրութիւն, ուր, այլազան «մեղքերի» շարքում, երկարահասակ Հայրիկեանը ներկայացուում էր որպէս կարճահասակ... Իսկ թէ ինչ կապ ունէր հասակը մարդի համոզմունքների հետ՝ հեղինակը այդ մասին լռում էր:

Այնուամենայնիւ, Հայաստանի պարբերական մամուլի ոչ-բոլոր ներկայացուցիչներն էին ջուր լցնում մոսկովեան կենտրոնի ու նրա հայաստանեան ստորադասների ջրաղացին: Արցախեան հարցի հուժեան պարզաբանումով, դէպքերի ճշգրիտ ներկայացմամբ ու առհասարակ իրենց համարձակ բովանդակութեամբ շուտով աչքի ընկան Հայաստանի Լենինեան կոմունիստական Երիտասարդական միութեան (ՀԼԿԵՄ) պաշտօնաթերթեր՝ հայերէն Աւանգարդն (գլխաւոր խմբագիր՝ Մնացական Զոհրաբեան) ու ռուսերէն կոմսոմոլէցը (գլխ. խմբ.՝ Վարդան Գրիգորեան), ՀԼԿԵՄ ու Հայաստանի Գրողների Միութեան համատեղ հրատարակութիւն Գարուն ամսագիրը (գլխ. խմբ.՝ Մերուժան Տէր-Գոլյանեան) եւ լատկապէս Երեւանի Քաղաքային Խորհրդի Գործադիր կոմիտէի եւ ՀԿԿ Երեւանի Քաղաքային կոմիտէի համատեղ պաշտօնաթերթ Երեկոյեան Երեւան օրաթերթը (գլխ. խմբ.՝ Կարլէն (Կամօ) Վարդանեան): Երեկոյեան Երեւանի Մարտի 18ի համարի բովանդակութիւնը երեւի այնքան դուր չէր եկել ՀԿԿ կենտկոմի հաւատարմներին, որ թերթի այդ օրուայ համարն անմիջապէս հանուեց շրջանառութիւնից եւ նոյն օրն իսկ տպուեց թերթի մէկ այլ տարբերակը՝ գրաքննութեան կատարած մկրատումներով:

Խորհրդային կենտրոնական ու խորհրդահայ մամուլի այս արշաւը ունեցաւ նաեւ իր դրական երկրորդ կողմը: Այն աւելի հրատապ ու անհրաժեշտ դարձրեց ազատ մամուլի նոր անունների ծնունդը: Վերջինիս թելադրած էր թէ՛ սեփական ժողովրդին եւ թէ՛ ԽՍՀՄ ժողովուրդներին ճշգրիտ տեղեկատուութիւն հաղորդելու անհրաժեշտութեամբ: Սրանով է բացատրուում այն փաստը, որ մինչ համազգային շարժումը ուղեկցւում էր հայերէնի դերի մեծացման ու հայկական դպրոցի պաշտպանութեան հզօր շարժումով, այդուամենայնիւ, արցախական ու անկախական շարժման ակտիւ մասնակից կազմակերպութիւնների մեծ մասը լոյս ընծայեց նաեւ ռուսերէն պարբերականներ: Ուրիշ ազդակ էր Ադրբեջանից բռնազաղթեցուած հայ, սակայն ռուսախօս փախստականներին տեղեկատուութեամբ ապահովումը: Այս կազմակերպութիւնները իրենց պարբերականներով փորձում էին մոսկովեան մամուլի տա-

րածած լուրերին ու վերլուծումներին հակադրել ճշգրիտ տեղեկատուութիւնն ու վերլուծումը՝ անշուշտ ծայր աստիճան անհաւասար մրցակցութեան պայմաններում: Ազատ մամուլի ուռւերէն պարբերականները հիմնականում ուղարկուած էին Ռուսաստան, Ուկրաինա, Վրաստան եւ մերձբալթեան հանրապետութիւններ, որոնց այլախոհական-անկախական շարժումներին հետ Հայաստանի այլախոհները երկար տարիների կապեր են ունեցել: Փոխադարձաբար, վերջիններն էլ իրենց մամուլն ուղարկուած էին Հայաստանի իրենց գաղափարակիցներին:

Արցախեան շարժման բռնկումից յետոյ լոյս տեսած առաջին պարբերականը ՀԴՊԸի Հայ դատ ամսագիրն էր, որի Փետրուարի նշումը կրող անդրանիկ համարը երեւան եկաւ Մարտ ամսուայ սկզբին: Այն միջանի ամիս յետոյ սկսեց լոյս տեսնել նաեւ ուռւերէն գուգահեռ տարբերակով՝ Արմեանակի վոպրոս (Հայկական հարց) անունով: Օգտագործուած էր A-4 ֆորմատի թղթի միայն առաջին երեսը: Պարբերականը, յետագայ շատ պարբերականների նման, շարուած էր գրամեքենայով, բազմացուած լուսապատճէնահանման եղանակով: Կազմակերպութիւնը 1988-90ին հրատարակեց 1918-21ին Արեւելեան Հայաստանի տարածքում խորհրդային իշխանութեան դէմ կուռած, Խորհրդային Միութիւնում միայն քրննադատութեան արժանացած, Վլադիմիրի (Ռուսաստան) աքսորավայրում 1955ին մահացած Գարեգին Նժդէհի Բաց նամակներ հայ մտաւորականութեան եւ այլ գործերը:

1988 Ապրիլին լոյս տեսաւ «Ղարաբաղ» կոմիտէի ուռւերէն Բիւլետէնը՝ (Տեղեկագիր)՝ A-4 ֆորմատի 1-2 էջ ծաւալով, ամսական պարբերականութեամբ: Կոմիտէն Նոյեմբերին հրատարակելու էր հայերէն Տեղեկագիր³²: «Ղարաբաղ» կոմիտէի այս պարբերականները դադարելու էին Դեկտեմբերին՝ երկրաշարժի աղէտին յաջորդած Կոմիտէի անդամների ձերբակալութեամբ: Բիւլետէնն ու Տեղեկագիրը տեղեկութիւններ էին պարունակում հանրահաւաքների մասին: Պարբերականների հրատարակութեանը մասնակից, յետագային «Նոյեան տապան» լրատուական գործակալութեան հիմնադիր-տնօրէն Տիգրան Յարութիւնեանի բանաւոր վկայութեամբ, պարբերականները շարուած էին մի գիտահետազոտական ինստիտուտի համակարգիչներով՝ ինստիտուտի գիտաշխատող, յետագայում Արովեան քաղաքի քաղաքապետ Գրիգոր Ոսկերչեանի կողմից: Հետեւաբար, Յարութիւնեանի վկայութեամբ, «Ղարաբաղ» կոմիտէի ուռւերէն Բիւլետէնը համակարգչային եղանակով շարուած առաջին պարբերականն է Հայաստանում եւ առաջիններից մին ամբողջ աշխարհի հայ պարբերական մամուլում³³: Նոյն հա-

ւաստի աղբիւրի վկայութեամբ, այս պարբերականների պատասխանատուն Արա Սահակեանն էր (յետագայում՝ Հայաստանի Հանրապետութեան Գերագոյն Խորհրդի փոխնախագահ): Հայերէն միակ համարը լոյս է տեսել դասական ուղղագրութեամբ. շարադրանքը այդ ուղղագրութեանն է վերածել բանաստեղծ Վարուժան Խաստուրը:

Ի դէպ, հետաքրքրական է այն փաստը, որ համազգային զարթօնքին ուղեկցում էր բանասէր Ռաֆայէլ Իշխանեանի ղեկավարութեամբ մի հզօր հոսանք՝ դասական ուղղագրութեան վերադառնալու պահանջով: Այս ուղղագրութիւնից շեղումը 1922ին ընկալւում էր որպէս խորհրդային իշխանութեան բռնադատութիւն. այսինքն՝ դասական ուղղագրութեան վերադարձի շարժումն ունէր քաղաքական, հակախորհրդային բովանդակութիւն: Համազգային շարժման առաջին տարիների շատ պարբերականներ լոյս տեսան դասական ուղղագրութեամբ: Դա խորհրդային կարգերի դէմ բողոքի արտայայտութեան իւրայատուկ ձեւ էր: Առաջինը դասական ուղղագրութիւնը որդեգրեց *Անկախութիւնը*՝ «Համազասպ»ի խմբագրապետութեան օրով:

Ուշագրաւ է նաեւ մէկ այլ փաստ. բացի *Անկախութիւնից*, ազատ մամուլի առաջին ներկայացուցիչների չափսը սովորական թղթի չափսն էր՝ A-4 ֆորմատը: Այս փաստը նկատի ունենեալով, Տ. Յարութիւնեանը Միաւորուած Ազգերի կազմակերպութեան Երեւանի գրասենեակի Հասարակական Տեղեկատուութեան բաժանմունքի 1997 Մայիսի 3ին կազմակերպած ու մամուլի ազատութեան օրուան նուիրուած հանդիսութեան իր ելոյթում A-4 ֆորմատը յայտարարում է «անկախութեան ֆորմատ»³⁴: Դրանով էլ նա բացատրում է իր ղեկավարած գործակալութեան հրատարակած *Դը Նոյեան Տապան հայրաց* անգլերէն շաբաթաթերթի չափսը A-4 ֆորմատը ընտրելն ու այն պահպանելը՝ շեշտելու համար այդ թերթի անկախ կարգավիճակը³⁵:

Խորհրդային հակահայկական քարոզարշաւի դէմ ինքնուրոյն գործունէութիւն ծաւայեց Հայաստանի Ժողովրդական Տնտեսութեան Պետական Ինստիտուտի *Տնտեսագէտ* բուհական (համալսարանական) թերթը: Հիմնականում հայերէն այս թերթը 1988 Սեպտեմբերից հրատարակել է արցախեան շարժմանը նուիրուած մի քանի ուուսերէն, A-4 ֆորմատի 8-16 էջ ծաւայով համարներ, որոնք, ըստ թերթի գլխաւոր խմբագիր Ռաֆայէլ Երուանդեանի բանաւոր վկայութեան, փոստով ուղարկուել են Բուլղարիա, Լեհաստան եւ ԽՍՀՄ այլ միութենական հանրապետութիւններ: *Տնտեսագէտը* լինելու էր հայկական առաջին թերթը, որը որպէս

բողոք կոմունիստական վարչակարգի արցախեան քաղաղականութեան դէմ, 1990 Յունուարից իր ճակատից հանելու էր «Պրոլետարնե՛ր բոլոր երկիրների, միացէ՛ք» նշանաբանը³⁶։

1988ի գարնանը հասարակական ակտիւութիւնը Հայաստանում հասել էր իր գագաթնակէտին։ Ստեղծուած էին անլեզալ նոր կազմակերպութիւններ։ Սուճալիթեան Չարդից յետոյ արդէն խօսք էր գնում ինքնապաշտպանութեան նախապատրաստուելու մասին։ Ապրիլի 8ին, Երեւանի Պետական Բժշկական Ինստիտուտում հիմնուեց «Նարեկ» ազգային կազմակերպութիւնը, որը Հոկտեմբերից սկսեց հրատարակել *Միասնութիւն մեքենագիր*, լուսապատճէնահանման եղանակով բազմացուած, չհամարակալուած ու չկազմուած էջերով պարբերականը, իսկ յաջորդ տարուայ Յունիսից՝ *Միաբանութիւն* ինքնահրատ, ռոտոպրինտով բազմացուած պարբերականը։ Մայիսին լոյս տեսան երկու ամսագրեր՝ նոյնպէս ռոտոպրինտով բազմացուած՝ յուշարձանների պահպանութեան նպատակը հետապնդող «Ջանգակատուն» կազմակերպութեան համանուն պարբերականն ու ԱԽՄի *Հայրենիք* ամսագիրը³⁷։ Հասարակական գիտակցութեան վրայ մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ յատկապէս *Հայրենիքը*, որը փորձում էր շարունակել Բոստոնում երկար տարիներ հրատարակուած, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան (ՀԾԴ) համանուն ամսագրի աւանդույթները³⁸։ *Հայրենիքը* 1988-89ին լոյս է տեսել 11 համար, A-5 ֆորմատի 80-150 էջ ծաւալով, 2000 տպաքանակով, ռոտոպրինտ բազմացումով, 1990 Յունուարին Երասխաւանի ինքնապաշտպանական մարտերում զոհուած եւ լետմահու Հայաստանի Ազգային Հերոսի կոչմանն արժանացած Մովսէս Գորգիսեանի խմբագրութեամբ։ Ամսագրի յարբերաբար մեծ ծաւալը թոյլ էր տալիս տպել Հայաստանի առաջին հանրապետութեան ու ՀԾԴ գործիչների եւ այլ հեղինակների գրքերից այնպիսի նիւթեր, որոնք մինչ այդ խորհրդային իշխանութիւնների կողմից եօթ փակի տակ էին գտնուում։ ԱԽՄի պարբերականները՝ *Անկախութիւն* շաբաթաթերթին ու *Հայրենիք* ամսագիրը տարածուած-վաճառուած էին ԱԽՄի ներկայացուցիչների միջոցով, որոնց հասցէներն ու հեռախօսի համարները տպագրուած էին իւրաքանչիւր համարի վերջում։ Անլեզալ մամուլի միւս ներկայացուցիչները եւս լետագային դիմեցին տարածման այս ձեւին, քանի որ, անլեզալ մամուլ լինելու պատճառով, նրանց վաճառքը լրագրային կրպակներում արգելուած էր։

1988 Յունիսին ԱԽՄը լոյս ընծայեց *Բանբեր* տասնօրեայ հանդէսը, որը տեղեկութիւններ էր հաղորդում Հայաստանում եւ ԽՍՀՄ միւս հանրապետութիւններում անկախական շարժումների

գործունեութեան մասին: Բանքերը ԱԽՄ-ի միւս պարբերականների ժողովրդականութիւնն ու հետեւողականութիւնը չունեցաւ եւ շուտով դադարեց:

Յուլիսի 18ին լոյս տեսաւ «Մաշտոց» միաւորման համանուն պարբերականի առաջին համարը: Մաշտոցի նիւթերը շեշտը դնում էին հայերէնի ու Հայաստանում հայկական դպրոցի շահերի պաշտպանութեան վրայ: շօշափում էին նաեւ շրջակայ միջավայրի մաքրութեան, առողջ նոր սերնդի առաջացման եւ հասարակայնութիւնը յուզող այլ հարցեր: Անշուշտ, իր պատշաճ տեղն ունէր արցախեան ազատագրական պայքարը, մի թեմա, որը բացառութեամբ 1991 Սեպտեմբերին կիրովականում հրատարակութիւնն սկսած *Քրատոնեայ* աղւենտիստական (գալստական) թերթի, միշտ ներկայ էր ուսումնասիրուող ժամանակաշրջանի Հայաստանի ողջ պարբերական մամուլում: Մաշտոցը նշանաւորուեց նաեւ նրանով, որ պարբերականի 1989ի հինգերորդ, սեպտեմբերեան համարում հրապարակեց համանուն միաւորման փախստական առաջնորդ Ռաֆայէլ Իշխանեանի «Երրորդ ուժի բացառման օրէնքը» վերնագրուած յօդուածը, որը շատ մեծ աղմուկ բարձրացրեց Հայաստանում եւ Սփիւռքում: Յօդուածում, Իշխանեանը հայութեանը կոչ էր անում հրաժարուել աւանդական ուսուսական օրինատացիայից, բարեկամանալ հարեւանների, առաջին հերթին թուրքերի հետ, չգրգռել նրանց բարկութիւնը մեր դէմ եւ այդպիսով ապահովել հայութեան գոյատեւումը պատմական հայրենիքի այն հատուածում, որը Հայաստան պետութեան տարածքն էր կազմում: Իրականում, Իշխանեանն արտայայտում էր Հայոց Համազգային Շարժման (ՀՀՇ) վերածած «Ղարաբաղ» կոմիտէի ղեկավարութեան տեսակէտը, որն այդ օրերին հաւասարութեան նշան էր դնում կոմունիզմի ու ուսուսական օրինատացիայի միջեւ: Այս ուղղութիւնը մեծ վնաս պատճառեց հայութեանը. նման քաղաքական կողմնորոշման եւ ՀՀՇ ղեկավարութեան անհեռատեսութեան հետեւանքն եղաւ 1991ի գարնանը Արցախի Շահումեանի ենթաշրջանի եւ ԱԽՄ-ի տարածքի համարեա կէսի գրաւումը ազրբեջանցիների կողմից՝ խորհրդային բանակի ակտիւ մասնակցութեամբ:

1988ի Յունիսի առաջին օրերին, Շանթ Յարութիւնեանի առաջնորդութեամբ մի խումբ երիտասարդներ Օպերայի հրապարակում սկսեցին առաջին քաղաքական հացադուլը Հայաստանում: Հացադուլի օրերին, Շ. Յարութիւնեանի ղեկավարած «Կանչ» հասարակական-մշակութային ակումբը վերածեց Հայ Երիտասարդաց Դաշնակցութեան (ՀԵԴ), որը նոյն թուականի Նոյեմբերի 30ին լոյս ընծայեց իր պաշտօնաթերթ *Յեղակոսի* առաջին համարը: *Յեղա-*

կրօնը Հայաստանի անլեզալ առաջին թերթն է, որ գաղտնի բազմացուել է տպարանում, այն էլ՝ պարետային ժամի պայմաններում: Հասկանալի պատճառներով չի նշուել տպարանի անունը: Թերթի անդրանիկ համարի նիւթերի մեծ մասը նուիրուած է Գարեգին Նժդեհին ու նրա ցեղակրօն ուսմունքին, որին ի պատիւ էլ կոչուել է թերթը: Տպագրուել են Նժդեհի կենսագրութիւնը, նրա «Ցեղակրօնութեան հաւատամքը» եւ «Ցեղակրօնութիւնն իբր յաղթանակի զօրութիւնները: Ամբողջ առաջին էջը գրաւող եւ «Հայ Երիտասարդաց Դաշնակցութիւն» վերնագրուած գրութեամբ ներկայացուած է ՀԵԴԻ անցած ուղին, պատմութիւնը, ապա շարդրուած է կազմակերպութեան նպատակը՝ «ապահովել ներցեղային բարոյականով առաջնորդուող սերունդ, որը կ'ապահովի հայ ազգին յաղթական պայքարի տանող ուղին: ՀԵԴԻ ծրագիրը կազմուած է միայն մէկ կէտից, այն է՝ ՎԵՐԱԾՆԵԼ ՀԱՅ ՅԵՂԻ ՈՔԻՆ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԱՅԻՆ ԾՐՋԱՆՈՒՄ» (մեծատառով մասը թերթինն է - Գ. Ե.):

1988ի Օգոստոսին լոյս տեսաւ ՀԴՊԸԻ Տեղեկագրի առաջին համարը. պարբերականը աւելի շուտ ներկազմակերպական շրջաբերականի բնութիւն ունէր:

Արցախեան պահանջատիրութեան նկատմամբ Կրեմլի իշխանաւորները մերժողական կեցուածքը համաժողովրդական շարժմանը մեծ թափ հաղորդեց 1988ի աշնանը: Կենտրոնական իշխանութիւնները, չբաւականանալով գրգռիչ տեղեկատուութեամբ, Սումգայիթի ջարդով, Յուլիսի 5ին Զուարթնոց օդանաւակայանում բռնարարքներով ու դրանք լուսանկարող Խաչիկ Զաքարեանի սպանութեամբ, եւ յն., Սեպտեմբերի կէսերին տանկեր, զրահատեխնիկա եւ մեծաթիւ զօրք հանեցին անգէն, խաղաղ ժողովրդի դէմ: Ժողովրդի՝ իրադարձութիւնների մասին ճշգրիտ եւ օպերատիւ տեղեկատուութիւն ստանալու հիմնական, եթէ ոչ միակ, աղբիւրը հանրահաւաքներն ու նրանցում հնչող ելոյթներն էին: Զրահատեխնիկայի փողոցներում կուտակման պայմաններում, որեւէ կազմակերպուած սադրանք կարող էր աւարտուել ժողովրդի կողմից Ազատութեան հրապարակ վերանուանուած Օպերայի հրապարակում հաւաքուած տասնեակ եւ հարիւրհազարաւոր մարդկանց ջարդով: Հետեւաբար, շարժման ղեկավարները ձեւեր էին որոնում զանգուածային տարողութիւն ունեցող լրատուամիջոցներ ունենալու համար: «Ղարաբաղ» կոմիտէի ղեկավար Լեւոն Տեր Պետրոսեանը Սեպտեմբերի 14ի մի հանդիպման ժամանակ խօսեց «անկախ մամուլ ունենալու անհրաժեշտութեան մասին, որը, որոշ չափով

փոխարինելու է հրապարակային հաւաքները, որոնց աճող լաճախականութիւնը լի է վտանգներով»³⁹ :

Ազատ, այլընտրանքային մամուլի անհրաժեշտութիւնը գիտակցում էին նաեւ անլեզալ մամուլի պատասխանատուները: Սեպտեմբերի 11ին Երեւանում կազմակերպւում է մամուլի զաղտնի ասուլիս, ուր Փարիզի *Կամք* օրաթերթի եւ օտար լրատուական գործակալութիւնների թղթակիցներին *Հայրենիքի* խմբագիր Մովսէս Գորգիսեանը ճանկայացրեց հայկական անկախ մամուլի հարցերն ու հեռանկարները: Գորգիսեանի հետ, *Անկախութիւն*ից Գէորգ Միրզոյեանը եւ *Մաշտոցից* Վահան Մկրտչեանը ասուլիսի ընթացքում քննարկում են «անհրաժեշտաբար ու հիմնականում ազգայնական» անկախ մամուլի դժուարութիւնները Հայաստանում: «Գորգիսեան անկախ մամուլը նկատում է յոյսի այն միակ յենարանը՝ հայկական մտածողութիւնը վերափոխելու համար այնպիսի մտածելակերպի, որն իսկապէս անկախ ու ազգայնական լինի եւ որը սրկուած չլինի ազգային փիլիսոփայութեան աւանդույթների վրայ չհիմնուած օտար գաղափարախօսութիւններով»⁴⁰ :

Հոկտեմբերի սկզբից արդէն պարզ էր խորհրդային իշխանութիւնների մտադրութիւնը՝ ամէն գնով ճզմել ժողովրդական շարժումը: Այս իմաստով գուցէեւ ապագայ քայլերի քողածածկութիւն էր ՀԽՍՀ Մինիստրների Խորհրդի կողմից «Գթութիւն» հայկական բարեգործական միութեան կանոնադրութեան հաստատումը Հոկտեմբերի 8ին: Նոյեմբերի վերջին Հայաստանում մտցուեց պարետային ժամ:

Այդուհանդերձ, ժողովրդական յուզումի ալիքը տեղատուութիւն չապրեց: Նոյեմբերին, Երեւանի Պետական Համալսարանի (ԵՊՀ) դասախօսներ Դաւիթ Յովհաննիսեանն ու Սուրէն Զոյեանը մի քանի գործակիցներով հրատարակեցին *Երեւանի Համալսարանի լրագիր* անլեզալ թերթը, որի շրջ համարի հրատարակումն արգելուեց Երեւանի գինուորական պարէտի կողմից: Շրջանառութիւնից հանուեցին *Գարուն* ամսագրի 1988, No 10 եւ *Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների* հանդէսի 1988, No 11 համարները:

Գործի անցաւ պաշտօնական մամուլի այն մասը, որը գիտակցել էր հաւաստի տեղեկատուութեան անհրաժեշտութիւնն ու սեփական ժողովրդի շահերը կոմկուսի ու մոսկովեան կենտրոնի շահերից վերդասումը. *Աւանգարդը*, *Կոմունիստն* ու *Կոմսոմոլէցը* Դեկտեմբերի 5ին հասարակական հիմունքներով լոյս ընծայեցին *Ինֆորմացիոն տեղեկագիր* երկլեզու շաբաթաթերթը, որը նպատակ էր հետապնդում անաչառ տեղեկատուութեան տարածումը:

Սակայն, հայկական պաշտօնական մամուլի այս զգուշաւոր խօսքի «ազատութիւնն» իսկ անընդունելի էր Մոսկուայի համար: ԽՍՀՄ Մինիստրների Խորհուրդը Դեկտեմբերի 3ին ընդունեց No. 1373-279, «գաղտնի» նշումը կրող որոշումը «Ադրբեջանական ԽՍՀ եւ Հայկական ԽՍՀ մամուլի եւ զանգուածային լրատուութեան միւս միջոցների նիւթերի ժամանակաւոր դրաքննութիւն մտցնելու մասին»: «Ժամանակաւոր» դրաքննութեան մասին այս որոշումով, ԽՍՀՄ Մինիստրների Խորհուրդին կից Պետական Գաղտնիքների Պահպանութեան Գլխաւոր վարչութեանը լանձնարարում էր մամուլում տպագրութեան եւ եթերով հեռասփռման թոյլ չտալ «ազգամիջեան եւ այլ հիման վրայ թշնամանք եւ բռնութիւն հրահրող, ազգային բացառիկութիւն քարոզող, հասարակական կարգուկանոնի շահերին վնաս հասցնող, ինչպէս նաեւ հանրապետութիւններում իրադրութեան բնականոնացմանն ուղղուած միջոցառումներին հակադրուող» նիւթերը: Որոշման երկրորդ կէտով, երկու հանրապետութիւնների բոլոր պետական մարմիններից պահանջուած էր օժանդակել որոշման պահանջների իրականացմանը⁴¹:

Դեկտեմբերի 7ի ժամը 11:41ին, Հայաստանի հիւսիսային շրջաններին հարուածեց տարերային աղէտը: Երկրաշարժին զոհ գնաց շուրջ 25 հազար հոգի: Աղէտը լաւագոյն առիթ ծառայեց կենտրոնական իշխանութիւններին՝ ժողովրդական շարժումը ճնշելու համար: Զերբակայուեցին ու Ռուսաստանի բանտեր նետուեցին «Ղարաբաղ» կոմիտէի 11 անդամներն ու 3 ուրիշ ակտիւիստներ: Աղէտի գօտի ժամանեց ԽՍՀՄ վարչապետ Նիկոլայ Ռիժկովը, որն ընդամէնը մի քանի օր առաջ էր ստորագրել «Ժամանակաւոր» դրաքննութիւն մտցնելու մասին կենտրոնական կառավարութեան որոշումը: Ռիժկովը անձնապէս համակարգում էր փրկարարական եւ վերականգնողական աշխատանքները:

Երկրաշարժի աղէտը, հազարաւոր շէնքերի հետ քանդեց բազմաթիւ տպարաններ ու խմբագրութիւններ, որոնց անձնակազմերը եւս ունեցան զոհեր: Լենինականում ամբողջովին աւերուեցին քաղաքային տպարանն ու քաղաքային Բանուոր թերթի խմբագրութիւնը. առաջինի աշխատակիցներից չորսը զոհուեց, իսկ խմբագրութեան անձնակազմը համարեա գլխովին բնաջնջուեց՝ տալով 30 զոհ: Սպիտակում հիմնովին աւերուեց շրջանային Լուսարձակ թերթի խմբագրատունը եւ զոհուեցին թերթի բոլոր աշխատակիցները. քաղաքի քանդուած տպարանում, բարերախտաբար, զոհեր չեն արձանագրուել: Ստեփանաւանի, Գուգարքի, Ամասիայի, Ղուկասեանի, Ախուրեանի, Անիի ու Արթիկի շրջաններում գրահ-

րատարակութեան ոլորտում թէեւ զոհեր չեղան, սակայն տպարաններն ու խմբագրութիւնները յայտնուեցին վթարալին վիճակում: Շատ տեղերում փճացաւ նրնաց ամբողջ ունեցուածքը: Տարբեր չափերով տուժեցին նաեւ աղէտի գօտու յարակից վեց շրջանների տպարաններ⁴²:

Գրահրատարակչութեան ու պարբերական մամուլի բնագաւառներին հասցուած վնասը վերականգնելու համար օգնութեան հասաւ Մոսկուան: ԽՍՀՄ Հրատարակութիւնների Պետական Կոմիտէն, բացի երկրաշարժից տուժածների ֆոնդին 1 միլիոն ռուբլի նուիրելուց, տրամադրութիւն է յայտնել «գործնական մեծ օգնութիւն ցոյց տալու տուժած վայրերի քաղաքալին ու շրջանալին տպարաններին ու գրախանութիւններին»⁴³: Կուժայրի (նախկին Բանուոր) թերթի գլխաւոր Հմայեակ Ենգոյեանի վկայութեամբ, մուկովեան Նիդելիա (չաբաթ) շաբաթաթերթի խմբագրութիւնը իրենց թերթին նուիրել է «ժիգուլի» ՎԱԶ մակնիշի մի աւտոմեքենայ⁴⁴: Հայ եւ ռուս լրագրողների օժանդակութեամբ, Լենինականի Բանուորն ու Կիրովականի Կայծը աղէտից ընդամէնը մի քանի օր յետոյ վերակեցին հրատարակութիւնը՝ աշխատանքը շարունակելով ժամանակաւոր տնակներում⁴⁵: Մոսկովեան Սեմիա (ընտանիք) շաբաթաթերթի ու երեւանեան Աւանգարդի համատեղ ուժերով, Ինֆորմացիոն տեղեկագրի ներդրի կարգավիճակով Դեկտեմբերի 13ից սկսեց լոյս տեսնել Թոյս երկլեզու թերթը Երեւանում: Տարեվերջին Լենինականում լոյս տեսաւ Երշողութիւն թերթը, որը Բանուոր-Կուժայրի յաւելուածի կարգավիճակով հրատարակուեց մինչեւ 1994ի Յունուարը: Եկուոր շինարար-վերականգնողների համար յաջորդ տարի լոյս էին տեսնելու Լենինականում՝ Ռաբոչի (բանուոր) (Բանուորի յաւելուածի կարգավիճակով, Զոկտեմբերի 10ից), Նա ստրոլկախ Լենինականա (Լենինականի շինարարութիւններում)⁴⁶, Կիրովականում՝ Դրուժբա (բարեկամութիւն) (Կայծի յաւելուածի կարգավիճակով, Յունուարի 16ից)⁴⁷ եւ Ուկրաինալիլ ստրիտէլ (ուկրաինացի շինարար) (Նոյեմբերի 7ից) ռուսերէն թերթերը, Ախուրեանի շրջանի Շիրակ թերթում՝ շաբաթական մէկ էջ, Գուգարջի շրջանի համանուն թերթի շաբաթական երեք համարներում՝ նիւթեր ռուսերէն լեզուով⁴⁸:

Խորհրդալին կառավարութեան 1988 Դեկտեմբերի 3ի գաղտնի որոշման պահանջները հայկական պաշտօնական մամուլում այնքան էլ չէին իրագործուած, հակառակ գրաքննութեան անսախաղէպ խստացման: Ահաւոր երկրաշարժից ընդամէնը կէս ամիս յետոյ, ՀԿԿ Կենտկոմի Բիւրոն Դեկտեմբերի 23ի իր նիստում երկար քննարկում է «հանրապետութեան զանգուածալին պրոպա-

գանդալի եւ տեղեկատուութեան միջոցներով ազգամիջեան յարաբերութիւնների հարցերի լուսարանման գործում լուրջ թերութիւնները» հարցը: Խստորէն քննադատուած են այս միջոցների «առանձին ղեկավարներ», որոնք չեն հասկանում այն «ծայր աստիճան վտանգաւոր սահմանագիծը, որին հասել է հանրապետութիւնը»: Բիւրոն դժգոհութիւն է յայտնում, որ կուսակցական եւ պետական պաշտօնաթերթերով եւ եթերով կուսակցական, պետական եւ մտաւորական գործիչների ելոյթները խիստ անբաւարար քանակի են: «Ձանգուածային լրատուութեան միջոցների միջանի ղեկավարներ զգացմունքների եւ կրքերի գերին են դարձել», - կշտամբում է Հայաստանի կուժունիստական ղեկավարութիւնը: Այնուհետեւ թուարկում են այդ «միջանի» ղեկավարներից ոմանց «անպատասխանատու» ելոյթները: Առաջինը խստորէն քննադատուած է Ոգնի երգիծաթերթի գլխաւոր խմբագիր Արամայիս Սահակեանը: Թերթի «արտադրութիւնից հանուած», 1988ի 22րդ համարի առաջին էջում, «Կամիթներ Թատերական հրապարակից» ընդհանուր վերնագրի տակ վերարտադրուել են հրապարակուած տեղադրուած անանուն հեղինակների գործեր, «որոնցում խեղաթիւրուած ձեւով են ներկայացուած դեմոկրատականացման գործընթացի, զանգուածային լրատուութեան միջոցների գործունէութեան մի շարք կողմեր: Բացատրական տեքստում, խմբագրութիւնը գովարանում է այդ կասկածելի «տեղեկագործութիւնների» հեղինակներին: Հանդէսի վերջին էջում տեղադրուած է մի խաչբառ, որը խորհրդանշում է բուրժուական Հայաստանի եռագոյն դրօշը եւ սաղրիչ հարցումներ է բովանդակում»⁴⁹: Քննադատուած է Մովսէսական դպրոց թերթը, որի «մեղքն» այն է եղել, որ Դեկտեմբերի լի համարում թողարկել է «Արցախի ձայն» նպատակային էջ, ուր տպագրել է Ստեփանակերտից 8րդ դասարանի մի աշակերտի ելոյթը, ուր նա օրինաչափ եւ անհրաժեշտ է գտնում աշակերտների մասնակցութիւնը ցուցերին ու հաւաքներին⁵⁰: «Համանման սխալ» է թույլ տուել Պիոնէր կանչ թերթը Դեկտեմբերի 2ի համարի «Քեզ հետ եւ առանց քեզ, կամ բաց խօսակցութիւն ռուսական դպրոցներից հայկական տեղափոխուած երեխանների հետ» յօդուածում, «ուր մայրենի լեզուի դրական, առողջ պրոպագանդան կատարում է լեզուների հակադրումով»⁵¹: Բառացիօրէն արտագրելով ԽՍՀՄ Միսիստրների Խորհրդի Դեկտեմբերի 3ի որոշման նախաբանը եւ յայտնելով ժամանակաւոր գրաքննութիւն հաստատող այդ որոշման մասին, ՀԿԿ Կենտկոմի Բիւրոն ընդունում է 9 կէտերից բաղկացած մի որոշում. առաջին կէտով զգուշացուած են մամուլի օրգանների, «Արմէնպրէսի» եւ Հեռուստա-

տեսութեան եւ Ռադիոյի Պետական կոմիտէի ղեկավարները, որ նրանք «անձնական պատասխանատուութիւն են կրում հրապարակուող նիւթերի գաղափարա-քաղաքական բովանդակութեան համար», իսկ սխալների կրկնութեան դէպքում նրանց դէմ կը կիրառուեն «պատժի ամէնախիստ միջոցներ, ընդհուպ մինչեւ զբաղեցրած պաշտօններից ազատումը»⁵²։ Խիստ նկատողութիւն է յայտարարուում Արամայիս Սահակեանին. նա զգուշացուած է, որ «եթէ նա համապատասխան եզրակացութիւններ չանի, ապա նա աւելի խիստ պատասխանատուութեան է ենթարկուելու»⁵³։ Երեւանի եւ Սիսիանի քաղկոմներին յանձնարարուած է կուսակցական պատասխանատուութեան կանչել ԽՄԿԿ անդամներ՝ Հեռուստառադիոպետկոմի նախագահի տեղակալ Պերճ Ստեփանեանին, Մովսէսական դպրոց թերթի խմբագիր Լիւդուիգ Կարապետեանին եւ Սիսիանի Որոտան շրջանային թերթի խմբագիր Կոլի Գէորգեանին թերթի Նոյեմբերի 19ի համարում տպուած «Յանցագործութիւն եւ անպատժելիութիւն» յօդուածի հրապարակման համար⁵⁴։ Քաղկոմներին եւ շրջկոմներին հրահանգուած է՝ քննարկել իրենց իրաւասութեան տակ գտնուող թերթերում պետական եւ կուսակցական կարեւոր փաստաթղթերը չհրապարակելու փաստերը, զանգուածային լրատուամիջոցների ղեկավարներին յանձնարարուած է՝ «կոնկրէտ միջոցառումներ ձեռք առնել նիւթերի գաղափարա-քաղաքական մակարդակը բարձրացնելու ուղղութեամբ», մէկշարաթեալ ժամկետում կենտրոն ներկայացնելու կուսակցութեան պահանջներին բաւարարող հրապարակումների եռամսեակային պլանը, եւ ընդ որում՝ ման ճրգ կէտով, Հայաստանի Գլխավորին յանձնարարուած է ուժեղացնել գրաքննութիւնն ու «բացառել... գաղափարապէս տհաս, քաղաքականապէս վնասակար նիւթերի» հրապարակման հնարաւորութիւնն իսկ⁵⁵։

1988ի հրատարակութիւններ են նաեւ ԵՊՀ ժուռնալիստիկայի բաժանմունքի *Ժուռնալիստ* ուսումնական թերթը (առաջին համարը՝ Յունուարին), «Իմպուլս» արտադրական միաւորման համանուն գործարանային բազմատպաքանակ թերթը (Յունուարի 20ից), ԵՊՀ Բանասիրութեան ֆակուլտէտի *Աստղիկ* թարգմանական հանդէսը (Փետրուարին), ՀԽՍՀ Աշխատանքի եւ Սոցիալական Հարցերի Պետական կոմիտէի *Տեղեկագիրը*՝ հայերէն եւ ռուսերէն անշատ տարբերակներով, ինչպէս նաեւ «Խորան» մշակութային ակումբի համանուն ինքնահրատ հանդէսը՝ Ռուբէն Յակոբեանի խմբագրութեամբ։ Այս պարբերականները հասարակական կարծիքի վրայ զգալի որեւէ ազդեցութիւն չեն ունեցել։

Աւարտուեց 1988ը. մի տարի, որը շրջադարձային եղաւ ո՛չ միայն Հայաստանի, Արցախի, այլեւ առհասարակ Հայոց պատմութեան մէջ: 200 երեւանցիներէ հետ 1996 Մայիսին անցկացուած մի հարցախոյզից սոցիոլոգ Մարինէ Քիւրքչեանը յանգել է այն եզրակացութեան, որ «հասարակական գիտակցութեան մէջ զանգ-լածային լրատուական միջոցների ազատականացման շրջադարձային տարի է դրոշուած 1988 թուականը»⁵⁶:

Իշխանութիւնների բռնութիւններն ու երկրաշարժի աղէտը, սակայն, չմարեցին ժողովրդական շարժումը: Այն գրկուել էր իր ղեկավարներից, բայց շարժումը ծնելու էր նրանց փոխարինողներին: Պայքարը շարունակուեւ էր:

Խորհրդային վերջին տարիների ինքնահրատ⁵⁷ պարբերական մամուլի մասնագէտ Ալեքսանդր Սուեւնովը յայտնում է, որ 1989 թուականը ինքնահրատ մամուլի աննախընթաց պայթիւնի տարի եղաւ Խորհրդային Միութիւնում: Ըստ նրա ոչ-վերջնական վիճակագրութեան, տարուայ միայն առաջին տաս ամիսներին ամբողջ երկրում լոյս են տեսել 750-800 անուն ինքնահրատ նոր պարբերականներ, որոնց «աւելի քան կէսը հասարակական-քաղաքական ուղղուածութեան հանդէսներ են»⁵⁸: Հայաստանի համար, մեր հաշ-ւարկներով, այդ տոկոսը մօտ է 90% է: Եւ դա լիովին հասկանալի է: Չէ՞ որ Հայաստանում միանգամից մղուեւ էր քաղաքական պայ-քար երկու ուղղութեամբ՝ ինքնորոշում (կամ անկախութիւն) եւ Արցախի վերամիաւորում Հայաստանին:

Երկրաշարժից յետոյ հալածանքները ուժեղացան նաեւ ազատ մամուլի նկատմամբ, որը իր գոյութիւնը շարունակուեւ էր ծան-րագոյն պայմաններում: Հայաստանի քաղաքական վերնախաւը կարծես թէ չէր ուզում լսել անգամ կիսազատ խօսք: 1992ի Դեկ-տեմբերից հրատարակուող *Ժամանց եւ գործ* թերթի խմբագիր Արա Չալիկեանը մեզ բանաւոր յայտնեց, որ ինք ու ՀԼԿԵՄ Կենտ-կոմի կից Ընտանիքի եւ Ամուսնութեան Կենտրոնի իր գործընկեր-ները 1989ի սկզբին մտադրութիւն են ունեցել հրատարակել մի թերթ, որի նպատակն էր ծանօթութիւններ հաստատել աղջիկների ու տղաների միջեւ՝ ամուսնութեան հեռանկարով: Նրանց ծրագի-րը խստօրէն մերժուել է ՀԼԿԵՄ ղեկավարութեան կողմից:

Սակայն, անհնար էր ազատ մամուլի թափանիւր կանգնեցնել: Փետրուարին լոյս տեսաւ ԱԽԻ *Ինքնորոշում* անկանոն պարբերա-կանութեամբ շաբաթաթերթի առաջին համարը, որը կրում է 1988 Դեկտեմբերի 1ի թուականը: Թերթի կարգախօսն էր «Ինքն-որոշման ճանապարհով դէպի անկախութիւն»:

Պաշտոնական պարբերականների մի մասը սկսեց կերպարանափոխուել: «Մովեստական» բառից հրաժարուեցին եւ նոր անուն ընտրեցին Սփիւռքահայուեթեան հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէի Մովեստական Հայաստան (1989 No. 1ից՝ վերածնուած Հայաստան) եւ Հայաստանի Գրողների Միութեան Մովեստական գրականութիւն (1989 No. 1/2ից՝ Նորք) ամսական հանդէսները: Առաջինի հրատարակութիւնն ու երկրորդի անուանափոխութիւնը թույլատրել է ՀԿԿ Կենտրոնի Բիւրոն՝ համապատասխանաբար 1988ի Ապրիլի 8ին եւ 1989ի Ապրիլի 29ին⁵⁹: Իր հանդէսի անուանափոխումը ՀԳՄը «հիմնադրում» էր «Հայաստանում խորհրդային իշխանութեան հաստատումից յետոյ հրատարակուած գրական, հասարակական եւ գիտական տարեգրքի անունը վերականգնելու» պատճառաբանութեամբ: Բիւրոյի որոշումով, 1989 Յունուարից հրատարակուելիք նոր ամսագիրը՝ վերածնուած Հայաստանը դառնում էր այս կոմիտէի եւ Արտասահմանեան Երկրների հետ Մշակութային Կապերի եւ Բարեկամութեան Հայկական Ընկերութեան (Ծանօթ՝ ռուսերէն ԱՕԿՍ կրճատուած անունով) համատեղ հրատարակութիւնը, հայերէնի զուգահեռ լոյս տեսնելով հինգ անջատ տարբերակներով՝ ռուսերէն, անգլերէն, ֆրանսերէն, գերմաներէն եւ իսպաներէն, հայերէնի կէս ծաւալի չափով: Բիւրոն միաժամանակ որոշեց դադրեցնել Մովեստական Հայաստան ամսագրի, նրա օտարալեզու լաւելուած Կռունկի եւ ԱՕԿՍի օտարալեզու Արմենիա սեկտորիա (Հայաստանն այսօր) ամսագրերի հրատարակութիւնը⁶⁰: Մինչեւ 1989ի սկիզբը Կռունկն ու Արմենիա սեկտորիա ամսագրերը լոյս են տեսել վերոնշեալ հինգ օտար լեզուներով:

Գարնանը ժողովրդի ակտիւութիւնը մեծացաւ: Մոսկուայում սկսեցին երերալ Գորբաչովի դիրքերը: ԽՍՀՄ պատմութեան մէջ առաջին անգամ, ԽՍՀՄ Գերագոյն Խորհրդի պատգամաւորական ազատ ընտրութիւններ անցկացուեցին, որոնք իշխանութեան բերեցին առաւել արմատական տրամադրուած բարեկարգիչների եւ ժողովրդականների:

Հայաստանի արցախեան շարժման համար հիմնական խնդիր էր շարժման ղեկավարների ազատ արձակումը: Այս նպատակով, շարժման երկրորդ էջելոնի գործիչները Մարտի 10ին հիմնեցին «14ի պաշտպանութեան հասարակական խորհուրդ»ը, որի լիազօր ընտրուեց Լիւդուիգ Խաչատրեանը: Խորհուրդը միջանի օր անց հրապարակեց իր հայերէն եւ ռուսերէն Տեղեկագրերի առաջին համարները: Պարբերականները լոյս են տեսել ամսական պարբերականութեամբ, հայերէնից հրապարակուելէ չորս, իսկ ռուսերէնից՝ երկու համար:

Մարտի 11ին, ԵՊՀ ուսանողներ Նալիրի Յունանեանը, Վարդան Բախչեանը⁶¹, Տիգրան Նաղդալեանը, Սուրէն Աբրահամեանը եւ ուրիշներ հրապարակեցին 1988 Սեպտեմբեր-Հոկտեմբերին հիմնուած Հայ Ուսանողութեան Դաշինք (ՀՈՒԴ) անլեզալ կազմակերպութեան Դաշինք ինքնահրատ պարբերականի առաջին համարը: Դաշինքը յատկանշուած էր իշխանութիւնների խստագոյն քննադատութեամբ: Ա-5 ֆորմատի 8 էջ ծաւալով այս ուսանողական անլեզալ առաջին պարբերականը խմբագրել է Նալիրի Յունանեանը: «Իմ անունս Պայքար է եւ վախճանս՝ Յաղթանակ» արտայայտութիւնն էր Դաշինքի նշանաբանը: Խմբագիրն ու ՀՈՒԴի անդամ 15 այլ անձինք ձերբակալուեցին Մարտի 26ին: ԵՊՀ ուսանողները նրանց ազատ արձակման համար դիմեցին բողոքի դասադուլի: Ձերբակալութիւնը արգելք չհանդիսացաւ, որ լոյս չտեսնի Դաշինքի Մարտի 11 թուականի նշումը կրող շրջ համարը: 10 օր արգելափակելուց յետոյ, իշխանութիւնները ազատ արձակեցին ուսանողներին: Դաշինքի վերջին՝ 3րդ համարը լոյս տեսաւ Ապրիլի 25ին:

1989ի գարնանը լոյս տեսաւ Լէոյի անուան No. 65 դպրոցի Միացում թերթը, առանց թուի ու թուականի նշումի, անլեզալ թերթ՝ իսիտ բնորոշ ենթավերնագրով: Միացումը դպրոցական ինքնահրատ մամուլի առաջին ներկայացուցիչն է: Թերթի անունն իսկ չուշում էր, որ Արցախի հարցը հրատարակիչներին առաւել լուզում է, քան դպրոցի ու կրթութեան հարցերը: Միացումը յատկանշուած է խոր քաղաքական ուղղուածութեամբ⁶² ու վարչակարգի ծայրայեղ քննադատութեամբ: Խմբագիր՝ Արամ Բարաջանեան: Միացումը յայտնում էր, որ Արցախում տարածուած է անվճար, իսկ թերթի իրացումից ստացուած գումարի 80%ը փոխանցուելու է «Գթութիւն» հայկական բարեգործական ընկերութեան ֆոնդին, որը հիմնել էր արցախեան շարժման ակտիւիստներից Խաչիկ Ստամբուլցեանը:

Իշխանութիւնների ճնշմանը հակադարձելու համար, ՀՀՇի երկրորդ էջերի գործիչները նախապատրաստում են ՀՀՇ հիմնադիր համագումար անցկացնել: Համագումարի նախապատրաստումը, ժողովրդական շարժման՝ հանրահաւաքների արգելման պայմաններում ուղղորդումն ու այլ հանգամանքներ անհրաժեշտ էին դարձնում սեփական, մեծաթիւ տպաքանակով մամուլը: Ապրիլի 10ին լոյս տեսաւ ՀՀՇի Պօսնակ շաբաթաթերթի առաջին համարը՝ 3000 տպաքանակով: Խմբագրակազմ՝ Երջանիկ Աբգարեան (խմբագիր), Ալեքսանդր Արզումանեան եւ Դաւիթ Շահնազարեան: Չորս, իրարից անջատ էջեր, որոնց միայն մէկ կողմն է

օգտագործուած, շարուածքը՝ համակարգչային, բազմացումը՝ ուստոպրինստով:

Առաջին համարի «Միբեյի ընթերցող» վերնագրուած խմբագրականում ասուած է.

«Քո աչքի առջեւ, քո ներկայութեամբ եւ քո մասնակցութեամբ տեղի են ունենում կարեւորագոյն իրադարձութիւններ... Բայց եւ քո աչքի առջեւ եւ քո ներկայութեամբ էլ, որ պաշտօնական շրջաններն ու նրանց մամուլը ամէն օր ու ամէն ժամ ջանացին խեղաթիւրել, կեղծել, նենգափոխել մեր ազգային-ժողովրդավարական շարժման բնոյթն ու նպատակները...»:

Խմբագրականը այնուհետեւ աւելացնում էր. «... Հասկանալով, որ ներկայիս իրականութեան մէջ բացարձակ քաղց է տիրում եւ ի կատարումն ժողովրդի ներկայացուցիչների պահանջի հիմնուած է ՀՀԾ-ի *Պօսնակ* շաբաթաթերթը: *Պօսնակը* իր էջերը կը տրամադրի հաւաստի լուրերին, կը հրապարակի փաստաթղթեր, մեկնաբանութիւններ եւ այլ կարգի նիւթեր»: Այնուհետեւ ներողութիւն է խնդրում տեխնիկական հնարաւոր թերիների համար եւ խոստում տրուած, որ թերթում «տեղ կը տրուի բազմազան կարծիքների»:

*Պօսնակի*ց հրապարակուել է ընդամէնը 4 համար: Երկրորդ եւ երրորդ համարներն ունեն կրկնակի ծաւալ (1 տպագրական մամուլ): Ապրիլի 17ի երկրորդ համարում լայն տեղ է յատկացուած Թբիլիսիի Ապրիլի 9ի ջարդի լուրերին. ՀՀԾն իր վշտակցութիւնն ու նեցուկն էր յայտնում Խորհրդային Միութիւնից անկախանալ ձգտող վրացի զաղափարակիցներին: Համարի լրատուութիւնն ընդգրկում է ամբողջ ԽՍՀՄը, Արեւելեան Եւրոպան, մինչեւ իսկ... Աֆրիկեան նորանկախ Նամիբիան, որի «ինքնորոշուած ժողովրդին... ի սրտէ շնորհաւորում ենք»: Հասկանալի է ազատատենչ հայութեան այս շնորհաւորանքը, որն ամէնայն հաւանականութեամբ չհասաւ նամիբիացիներին: Համարում մեծ տեղ են զբաղեցնում ՀՀԾ որոշումներն ու զանազան փաստաթղթերը:

ԱԽՄ-ի մէջ անկախութեան հասնելու մարտավարական երկու ընտրանքների շուրջ տարակարծութիւններն ի վերջոյ յանգեցին կազմակերպութեան պառակտմանը: 1989 Ապրիլի 24ին, ԱԽՄ-ի անդամներ Ռաֆայէլ Համբարձումեանը, Գրիգոր Մխիթարեանը, Դայտոն (Արցախ) Բունիաթեանը երկու համախոհների հետ հիմնեցին Ազգային Միասնութեան Ուխտ (ԱՄՈՒ) կազմակերպութիւնը, որն ուղիղ մէկ ամիս անց հրապարակեց իր *Ազատ Հայք* ինքնահրատ շաբաթաթերթի առաջին համարը: ԱՄՈՒ-ի ղեկավարութիւնը 1989 Յուլիսի 13ին դիմում է յղում ՀԽՍՀ ԳԽ նախա-

գահութեանը՝ խնդրելով թույլատրել Ազատ Հայքի տպարանային բազմացումն ու ազատ տարածումը⁶³, սակայն դիմումը ապարդիւն է մնում: Ազատ Հայքը կարեւոր ներդրում ունեցաւ անկախական գաղափարների տարածման մէջ: Թերթի նշանաբաններ էին՝ «Էդիցի Միացեալ, Ազատ ու Անկախ Հայք» եւ «Հայ դատը չահելու առաջին քայլը Խ. Հայաստանի անկախացումն է»: ԱՄՈՒՆ Հիմնեց «Ազատ Հայք» հրատարակչութիւնը, որն առանձին գրքոյկով, հազարաւոր օրինակներով հրատարակեց Ռաֆայէլ Պատկանեանի «Վարդապետարան Հայաստանի ազատութեան»ը, ինչպէս նաեւ 1990ի սկզբին պատճէնահանման եղանակով բազմացրեց ու տարածեց ՀՅԴ Բիւրոյի, Աթէնքում լոյս տեսնող *Դրօշակ* տեսական շաբաթաթերթի 6-7 համար, անհատ հովանաւորների տրամադրած գումարներով: *Դրօշակի* վերահրատարակութեան նպատակով այդ օրերի համար մի մեծ գումար (1000 ռուբլի) է նուիրել Սերժ (Արամ) Սարգսեանը⁶⁴: «Ազատ Հայք» հրատարակչութիւնը 1990ին հրատարակեց Համբարձումեանի 1979-80ին գրած «Թուղթ ընդհանրական» եւ 1987 Մայիս-Օգոստոսին գրած «Յորդորակ» պատմա-քաղաքական հրապարակախօսական գրքոյկները՝ միացեալ հատորով:

Արդջ ՆՍՀՄում ծայր առած ժողովրդական հզօր շարժման ալիքի ճնշման տակ իշխանութիւնները աստիճանաբար տեղի էին տալիս: Յանուն հայոց լեզուի անաղարտութեան եւ հայախօսութեան շարժման մարտնչողները առաջին յաղթանակը արձանագրեցին, երբ «սովետ» բառը 1989 Մայիսին փոխարինուեց հայացուած «խորհուրդ» բառով: Համապատասխան փոփոխութեան ենթարկուեցին այդ բաղադրիչն ունեցող մամուլի օրգանների անունները եւ ենթավերնագրերը:

Հայրենական, սփիւռքեան եւ միջազգային հզօր ճնշման դիմաց, իշխանութիւնները Մայիսի 31ին մոսկովեան բանտից ազատ արձակեցին արցախեան շարժման 14 ղեկավարներին: Նրանք նոյն օրը վերադարձան Երեւան: Հարիւրհազարաւորներ հերոսներին վայել ընդունելութեամբ դիմաւորեցին շարժման առաջնորդներին: Յունիսի 25ին, ժողովրդական ճնշման տակ, ՀՆՍՀ Գերագոյն Խորհուրդը յատուկ որոշումով ճանաչեց ՀՀԾն որպէս հասարակական կազմակերպութիւն: Այսպիսով, Հայաստանի կոմունիստական վարչակարգը իրաւականօրէն ճանաչեց ՀՀԾի գոյութիւնը: Այս երկու իշխանութիւնների միջեւ պայքարը Հայաստանում փողոցներից ու հրապարակներից տեղափոխուեց դահլիճներ ու սրահներ, թէեւ երբեմն շարունակուեց էին ՀՀԾի հանրահաւաքները: ՀՀԾի դէմ ուղղակի ճնշումներին վերջ տրուեցին:

Հասկանալի է, որ Հայաստանում երկիշխանութեան երկու բե-
ւեռները՝ Կոմունիստական Կուսակցութիւնն ու Հայոց Համազգա-
լին Շարժումը այսուհետեւ մեծ նշանակութիւն էին տալու զանգ-
ւածալին լրատուութեան միջոցներով քարոզչութեանը: ՀԿԿ Կենտ-
րոմի Բիւրոն իր 1989 Յունիսի ՉԼի նիստում հաստատեց ՀԿԿ
Կենտրոմի լրատուական կենտրոն ստեղծելու Կենտրոնի գաղափա-
րախօսական բաժնի առաջարկութիւնը: Այս կառույցի հիմնումը
նպատակ էր հետապնդում «հանրապետութեան զանգուածալին
լրատուութեան միջոցների աշխատողներին, ժուռնալիստական
համայն հասարակացութեանը ՀԿԿ ԿԿ Բիւրոյի, քարտուղարու-
թեան, յանձնաժողովների, բաժինների գործունէութեան մասին ա-
ռուել լայն ու սիստեմատիկ տեղեկատուութիւն» հաղորդել⁶⁵:

«Ղարաբաղ» կոմիտէի անդամների Հայաստան վերադարձով ու
ՀՀՇԻ գրանցումով, մեծ թափ ստացաւ անկախական գաղափարնե-
րի քարոզչութիւնը: «Ղարաբաղ» կոմիտէն, որը մինչեւ իր ձերբա-
կալութիւնը ժխտում էր իշխանութեան հասնելու որեւէ նպատակի
առկայութիւնը իր մօտ, աստիճանաբար բացայայտեց իշխանու-
թիւնը նուաճելու եւ Հայաստանը անկախութեան առաջնորդելու
իր նպատակը:

Ժողովրդական շարժումը նոր թափ ստացաւ: Մեծ ակտիւու-
թիւն ցուցաբերեց յատկապէս երիտասարդութիւնը: Դրա ապա-
ցոյցներից է նաեւ երիտասարդական նոր պարբերականների երե-
ւումը: Յունիսին, ՀԵԴն հրապարակեց *Ելանք ի բողոքն* պարբերա-
կանի առաջին եւ միակ համարը: Յուլիսին լոյս տեսաւ «Նարեկ»
ազգային կազմակերպութեան *Միաբանութիւն* պարբերականի ա-
ռաջին համարը: Յուլիսի 3ին, մի խումբ ուսանողներ ու երիտա-
սարդներ հիմնեցին Հայ Ազգային Երիտասարդական Միութիւնը
(ՀԱԵՄ): Միութիւնը աշնանը լոյս ընծայեց իր պաշտօնաթերթ *Ա-
զատութեան աւետարների* առաջին համարը, ուր տպագրուած է
ՀԱԵՄի «Հռչակագիր»ը: Այնտեղ նշուած է ՀԱԵՄի նպատակը՝
«համախմբել ազատութեան համար պայքարող հայ պետականու-
թեանն ու հայ երիտասարդութեանը»: Հռչակագիրը շարունակում
է. «ՀԱԵՄը հաւատացած է, որ իւրաքանչիւր ազգի գոյատեւման
ու բարգաւաճման, բնականոն կեանքի զարգացման ամէնաանհրա-
ժեշտ նախապայմանը ազգային ազատ պետականութիւնն է:
ՀԱԵՄը հաւատացած է, որ Հայկական հարցի (Հայ դատի) լուծման
բանալին Խ. Հայաստանի անկախացումն է»: ՀԱԵՄը ցանկութիւն է
յայտնում «գործակցել եւ մերձենալ սփիւռքահայ երիտասարդա-
կան կազմակերպութիւնների հետ, ստանալ նրանց օժանդակութիւ-

նր»։ Հոչակագիրն աւարտուում է «Կեցցէ՛ ազատ, անկախ եւ միացեալ Հայաստանը», մեծատառով տպուած կարգախօսով։

ՀԱԵՄԻ պաշտօնաթերթը կոչուել է 1883ին Մոսկուայի հայ ուսանողների հիմնած «Հայրենասէրների միութեան» հրատարակած, «հայ իրականութեան մէջ առաջին լեղափոխական լրագրի» անունով⁶⁶, դրանով իսկ «վերականգնելով թերթի հրատարակութիւնը նրա «վախճանից» 100 տարի անց... Կը փորձենք շարունակել նրա գաղափարա-քաղաքական աւանդոյթները, թարմացնելով այն այսօրուայ ազգային ազատագրական պայքարի բոցաշունչ ոգով, նոր վերլուծութիւններով ու մտքերով»⁶⁷։ ՀԱԵՄՆ ու Ազատութեան աւետարները յարել են ԱԻՄ ին։ Թերթը խմբագրել է ԵՊՀ Արեւելագիտութեան ֆակուլտէտի ուսանող Սամուել Մարկոսեանը։ Լոյս է տեսել ընդամէնը երեք համար, սակայն զգալի ներդրում է ունեցել երիտասարդութեան հայրենասիրական դաստիարակութեան գործում։ Միութեան առաջին տարեդարձի օրը՝ 1990 Յուլիսի 3ին, ՀԱԵՄԻ Հասարակական Հարցերի Ծառայութիւնը լոյս ընծայեց *Ջայն բազմաց թերթիկը*, 6 էջ ծաւալով։ Լոյս է տեսել միայն մէկ անգամ։ *Ջայն բազմացի* «Մննդեան վկայական» անստորագիր խմբագրականը չայտնում է, որ անկախ Հայաստանի ստեղծման գործին նուիրուած երիտասարդներ պատրաստելուց բացի, ՀԱԵՄԻ նպատակներից են նաեւ «Հայ երիտասարդներին մօտեցնել իր[ենց], ազգային արմատներին, հեռու պահել նրանց այլակրօնութեան եւ ազգութեան ճանապարհից, պահպանել լեզուի եւ արեան մաքրութիւնը, բարձրացնել Հայ Առաքելական եկեղեցու դերը...»։

Բացի այս երկու պարբերականներից, ՀԱԵՄը հրատարակել է նաեւ «Դէմքեր եւ մտածումներ» մատենաշարը, Նժդէհի էջեր իմ օրագրէն աշխատութիւնը։

ՀԱԵՄԻ ծննդից մի քանի օր յետոյ՝ Յուլիսի 9ին կայացած հիմնադիր համագումարով ծնուեց անկախական ուղղուածութեան եւս մէկ, առաւել ուժեղ մի կազմակերպութիւն՝ Հայաստանի Ազգային Անկախութեան Կուսակցութիւնը (ՀԱԱԿ)։ Երեք օր յետոյ՝ Յուլիսի 12ին, լոյս տեսաւ ՀԱԱԿի Հայաստան պաշտօնաթերթի առաջին համարը։ ՀԱԱԿը բացայայտօրէն յարում էր ՀԾԴին, որը դեռեւս արգելուած կուսակցութիւն էր Խորհրդային Հայաստանում։ Հայաստանի էջերում արտատպուած էին Հայաստանի առաջին հանրապետութեան, ՀԾԴ գործիչների գրութիւնները, դաշնակցական մամուլի նիւթերը։ Թերթն ունէր երկու նշանաբան՝ «Ով հայ ժողովուրդ, քո միակ փրկութիւնը քո հաւաքական ուժի մէջ է» եւ «Մեր նպատակն է վերականգնել ազգային անկախ պե-

տականութիւնը»: ՀԱԱԿԻ գործիչները մի մասը եւս նախկին ԱԻՄականներ էին:

Յուլիսին ՀՀՇՆ լոյս ընծայեց միանգամից երեք պարբերական՝ *Լրատուական թերթիկը*, նրա ռուսերէն կրկնօրինակ *ինֆորմացիոննի լիստոկը* եւ *Խօսնակին* փոխարինած *Տեղեկագիրը*: Նրանցից առաւել երկար կեանք ունեցաւ առաջինը, որը շարունակուեց մինչեւ 1990 Յունուարը: Սակայն, այս երեք պարբերականները հասարակական կամ կազմակերպչական լիշարժան դեր չունեցան: Դրանց հրատարակութիւնը աւելի շուտ պայմանաւորուած էր ՀԽՍՀ ԳԽ Օգոստոսի 27ի մասնակի ընտրութիւններով, որոնք պսակուեցին ՀՀՇական թեկնածուների համոզիչ յաղթանակով: Պատգամաւոր ընտրուեցին հինգ ՀՀՇականներ, որոնց շարքին «Ղարաբաղ» կոմիտէի անդամներ Լեւոն Տէր Պետրոսեանն:

Անլեգալ բազմաթիւ կազմակերպութիւնների գոյութիւնը ջլատում էր շարժման ուժերին: Համախմբման ու համակարգման անհրաժեշտութիւնն ակնյայտ էր: Նման մի փորձ կատարուեց, երբ Ազգային Միասնութեան Ուխտի կողմից 1989ի Մայիսի 7ին հիմնուած Հայոց Ազգային Նախախորհրդարանի⁶⁸ հռչակագիրը 12 կազմակերպութիւններ ընդունեցին Օգոստոսի 1ին: Նախախորհրդարանը Հոկտեմբերի 1ին հրատարակեց իր Հայոց խորհրդարան պաշտօնաթերթի առաջին ու միակ համարը: Ներքին տարաձայնութիւնների պատճառով, նախախորհրդարանը պառակտուեց տարեվերջին եւ պատմութեան գիրկը անցաւ:

1989 Օգոստոսին լոյս տեսաւ Սահմանադրական Իրաւունք Միութեան (ՄԻՄ) *Իրաւունք թերթի* առաջին համարը, լուսապատճէնահանուած, 300 տպաքանակով, A-4 ֆորմատի 8 էջ ծաւալով: ՄԻՄի նպատակն էր «Հայաստանում անկախ, իրաւական, ժողովրդավարական պետութեան ստեղծումը» (առաջին համարի խմբագրականից): Նոյն խմբագրականը յայտնում էր, որ իր էջերում տեղ է տալու բազմակարծութեանը, սակայն միաժամանակ զգուշացնում որ, «տպագրման ենթակայ չեն այն նիւթերը, որոնք վիրաւորանք կամ զրպարտութիւն են պարունակում որեւէ անձի, միութեան, կազմակերպութեան կամ կուսակցութեան հասցէին»: Առաջին հինգ համարները ունեցել են հետեւեալ նշանաբանները՝ «Ձայն բազմաց՝ ձայն Աստծոյ» եւ «Մեր նպատակն է՝ Հայկական դեմոկրատական իրաւական պետութեան ստեղծումը»: Վեցերորդ համարից սկսած առ այսօր թերթն ունի «Ուժն է ծնում իրաւունք» նշանաբանը: Իրաւունքը ինքնահրատ, ազատ մամուլի ամէնահին ներկայացուցիչն է, որը կանոնաւոր ռարբերականութեամբ (շաբաթական) լոյս էր տեսնում 1999ի վերջին⁶⁹: Բացի 1992ի ա-

ուաջին 7 ամիսներից, թերթն անընդմէջ, իր հիմնադրման օրից, խմբագրում է Հայկ Բարուխանեանը:

Ազգային արմատների որոնման աշխատանքը անհրաժեշտաբար տանելու էր խորհրդային վարչակարգի տարիներին ճնշուած, ապա հասարակական կեանքի լուսանցքում յայտնուած Հայաստանեայց Առաքելական եկեղեցու դերի գնահատմանը, Եկեղեցու դաւանանքի հրապարակային քարոզչութեանը: Այս ոլորտում նախաձեռնութիւնը անհատներն էին անելու: Օգոստոս 13ին, Զանգակատուն առաջին ոչ-պաշտօնական կազմակերպութեան խորհրդի նախագահ Մուրադ Իսկաջեանը տիկնոջ հետ լոյս ընծայեց Հայաստանի նորագոյն ազատ մամուլի առաջին կրօնական թերթ *Փրկութեան* առաջին համարը: Թերթը եւ նրան յաջորդած նոյնանուն հանդէսը լայն ընդունելութիւն չգտան:

1989ի կէսերից, պաշտօնական շրջանակների կողմից ազատ մամուլի նկատմամբ որոշակի հանդուրժողականութիւնը դրսեւորւում է նաեւ այլ ոլորտում: Հայաստանի լրագրային կրպակներում առաջին անգամ յայտնուում եւ վաճառքի են հանւում *ԼՂԽ*ի պաշտօնաթերթեր *Նորհրդային Ղարաբաղ* ու *Սովետակի Կարաբաղը* (*Նորհրդային Ղարաբաղ*): 244 ԿԿ Բիւրոն 1989 Յունիսի 21ի նիստում քննարկել է *Նորհրդային Ղարաբաղ* թերթի տպաքանակի մի մասը Հայաստանում տպագրութեան թոյլատրելու հարցը, նկատի ունենալով, որ թերթը «Հայաստանում ունի աւելի քան 40 հազար բաժանորդ»: Կրկնահրատարակումը հիմնաւորւում է նաեւ նրանով, որ թերթի այդ քանակի տպագրութիւնն ու Ստեփանակերտից Երեւան տեղափոխումը «ուղեկցւում է մեծ դժուարութիւններով, բերում է մատակարարման ժամկէտների կանոնաւոր խախտումների»: Բիւրոն յայտնում է, որ թերթի տպաքանակի մի մասը Երեւանում տպագրելու խնդրանքով 244 ԿԿ նկատու են դիմել 1989ի Յունուարին սրեղծուած *ԼՂԽ* Յատուկ Կառավարման Կոմիտէի անդամ Վ. Սիդորովն ու Լեւոնային Ղարաբաղի Մարզային Կոմիտէի նախկին Քարտուղար Վ. Աթաջանեանը: Այս մասին Բիւրոյին ներկայացրած իր կարծիքում, Կենտկոմի գաղափարախօսական բաժինը յայտնում է, որ *Նորհրդային Ղարաբաղը* Հայաստանում կրկնահրատարակելու հնարաւորութիւններ կան: «Հայաստանի Կոմկուսի Կենտկոմի հրատարակչութիւնը առանձնացրեց ու Ստեփանակերտ քաղաքի տպարանում տեղադրեց համապատասխան սարքաւորումներ եւ սարքեր, ստեղծեց բոլոր պայմանները մարզային կենտրոնից Երեւան մատրիցաների օպերատիւ հաղորդման համար: Որոշուել են նաեւ թղթով ապահովման, շտաբի տեղաբաշխման եւ Հայկական *ԽՍՀ* հասցէներով, *ԽՍՀՄ* այլ

բնակավայրերով *Խորհրդային Ղարաբաղ* թերթի տպաքանակի բաժանման հարցերը», - յայտնում է գաղափարախօսական բաժնի միջնորդագիրը⁷⁰։ Բիւրոն դրական պատասխան է տալիս եւ *Խորհրդային Ղարաբաղը* մի քանի օր լետոյ կրկնահարատարակում է Երեւանում։ Ղարաբաղեան թերթերի քիչ-չատ օրիակտիւ տեղեկատուութեան փաստը նկատի ունենալով, նրա իւրաքանչիւր համարից հարիւրաւոր օրինակներ մասնաւոր անձերի եւ ոչ-պաշտօնական կազմակերպութիւնների կողմից Երեւանից ուղարկւում են ԽՍՀՄի տարբեր հասցէներով փորձելով դրանով մեղմել մէկուկէս տարուց ի վեր հայութեան դէմ ծաւալուած կենտրոնական սուտ եւ թերի տեղեկատուութեան ազդեցութիւնը։ ՀԱԱԿի Հայաստան պաշտօնաթերթի իր մշտական, «Մամուլի շարաթական տեսութիւն» սիւնակում Ք. Գէորգեանը յայտնում է, որ *Խորհրդային Ղարաբաղի* օրինակով, *Երեկոյեան Երեւանը* նոյնպէս պիտի կրկնօրինակուի ռուսերէն, որպէսզի նրանում տպագրուող հետաքրքիր յօդուածներն անխաթար տեղ հասնեն մեր հոգսերի անձայրածիր երկրում»⁷¹։ *Երեկոյեան Երեւանի* ռուսերէն տարբերակի հրատարակութիւնը, մեզ անյայտ պատճառներով, չի իրագործուած։

Հայաստանում կատարուող իրադարձութիւնները ԽՍՀՄի իր համախոհ կազմակերպութիւններին ծանօթացնելու նպատակով, ԱԽՄը նախաձեռնեց ռուսերէն պարբերականի հրատակութեան։ *Միտրոդաչի* (ազատութիւն) առաջին համարը լոյս տեսաւ Սեպտեմբերին՝ յետադալում արցախեան ազատամարտի մասնակից ու նահատակ Աշոտ Մելոյեանի խմբագրութեամբ։ Հոկտեմբերին լոյս տեսաւ թերթի երկրորդ, 1990ի սկզբին՝ երրորդ համարը։ Շուրջ երկու տարի ընդհատումից յետոյ լոյս տեսած չորրորդ համարից (1992), այն սկսել է բազմացուել տպարանային, օֆսէթ եղանակով։

1989 Հոկտեմբերին լոյս տեսաւ կրօնական բովանդակութեամբ երկրորդ թերթը՝ Գթութիւն Հայկական Բարեգործական Միութեան *Լուսաւորիչ* պաշտօնաթերթը, որը զգալի աւանդ ունեցաւ Հայ Եկեղեցու դաւանանքը զանգուածներին հասցնելու գործում։ Նրա հրատարակմանը ՀԿԿ ԿԿ Բիւրոն հաւանութիւն է տուել իր Նոյեմբերի 18ի նիստում⁷²։ Թերթը խմբագրում էր Ռաֆայէլ Իշխանեանը։ Նա թերթում տեղ էր տալիս նաեւ քաղաքական բնոյթի յօդուածներին։

ՀԱԱԿի Հայաստան պաշտօնաթերթը Հոկտեմբերին հանդէս եկաւ կարեւոր նախաձեռնութեամբ. թերթն իր 1989, No. 13, Հոկտեմբերի 4ի համարից սկսած իւրաքանչիւր համարում տպեց արցախեան շարժման ժամանակագրութիւնը՝ 1988ի սկիզբից։ Ժա-

մանակագրութիւնը շարունակուեց հրատարակուել մինչեւ Թերթի դադարումը 1990ի Դեկտեմբերին:

1989ի աշնանը ՀՀՇն կազմակերպչական մեծ աշխատանք տարաւ՝ նախապատրաստելու իր առաջին համագումարը: Այսուհանդերձ, շարժման ղեկավարները յարմար դատեցին ՀՀՇին կից ունենալ մի առերեւոյթ ոչ-քաղաքական կազմակերպութիւն, որի անուան տակ կարող էին ի հարկին պատասպարուել: Այդ ծածկոյթը եղաւ Հայաստանի Գիտնականների Միութիւնը (ՀԳՄ): Միութեան հիմնադիր համագումարը կայացաւ ՀՀՇ առաջին համագումարից երկու շաբաթ առաջ՝ Հոկտեմբերի 20ին: Համագումարը ընդունեց Միութեան հռչակագիրը, ծրագիրը եւ կանոնադրութիւնը: Հռչակագրում ասուած է նաեւ, որ «ՀԳՄն ընդունում է Հայոց Համագային Շարժման հիմնադրոյթները»⁷⁵: Համարեա նոյն բանն է հռչակում Միութեան ծրագրի Բ. գլխի 3րդ կէտը⁷⁶: Միութեան նախագահ ընտրուեց «Ղարաբաղ» կոմիտէի անդամ, ՀՀՇ ղեկավարներից, ակադեմիկոս Ռաֆայէլ Ղազարեանը: Ժողէֆ Աւետիսեանի խմբագրած ՀԳՄի Հրատուն հրապարակուեց ընդամէնը երկու անգամ, առաջին համարը 1989ի Հոկտեմբերի 10ին, երկրորդը՝ 1990ի Մարտի 26ին:

Հայաստանի ու հայ արդի պարբերական մամուլի պատմութեան մէջ շրջադարձային եղաւ 1989ի Նոյեմբերը: Իշխանութիւնները ուրիշ ելք չունէին, բացի ՀՀՇ առաջին համագումարի կայացումը թողատրելուց: Սակայն, իշխանութիւններն իրենց ձեռքին ունեցած լծակներով ամէն կերպ խոչընդոտում էին ՀՀՇի էլ աւելի ամրապնդմանը: Այդ ջանքերը ի գուր էին: 1989ի վերջին, երկու իշխանութիւնների միջեւ պայքարի ելքը պարզորոշ երեւում էր:

Հայ պարբերական մամուլի պատմութեան մէջ անշրջանցելի երեւոյթ է ՀՀՇ առաջին համագումարի նախօրեակին՝ 1989ի Նոյեմբերի 2ին ՀՀՇ Հայք պաշտօնաթերթի ծնունդը: Տպարանային օֆսէթ եղանակով բազմացուած այս հրատարակութիւնը երեւան եկաւ ազատ մամուլի համար մինչ այդ աներեւակայելի տպաքանակով՝ 50 հազար օրինակով, «Ղարաբաղ» կոմիտէի անդամ, լրագրող Սամուէլ Գէորգեանի խմբագրութեամբ: Թերթի առաջին համարը տպագրուեց ՀԿԿ ԿԿ հրատարակչութեան տպարանում՝ առանց Կենտկոմի համապատասխան թոյլտուութեան, ՀՀՇի ճնշման տակ: ՀՀՇն Կենտկոմին դիմել էր, որպէս օրինական կազմակերպութիւն, իր պաշտօնաթերթը հրատակելու թոյլտուութիւն ստանալու համար: Սակայն, Կենտկոմը ձգձգում էր հարցը: Այսուհանդերձ, Հայքի առաջին համարի հրատարակութիւնը ԿԿ հրատա-

րակչութեան տպարանից՝ ստիպեց կենտկոմին տալու իր հաւանութիւնը՝ հակառակ կենտկոմի մի շարք անդամների ընդդիմութեան: Կենտկոմի քարտուղարութիւնը իր 1989 Դեկտեմբերի 30ի նիստին համաձայնութիւն տուեց գաղափարախօսական բաժնի առաջարկութեանը՝ «Հայոց Համագգային Շարժում հասարակական կազմակերպութեան վարչութեան թերթի հրատարակութեան մասին»: Կենտկոմի որոշումով, թոյլատրուեց էր Հայքի հրատարակութիւնը շաբաթական մէկ անգամ պարբերականութեամբ: Որոշումը յանձնարարում էր Պետական Պլանին՝ Հայքի հրատարակութեան համար թղթի անհրաժեշտ քանակ տրամադրելու, իսկ Հրատարակութիւնների Պետական կոմիտէին յանձնարարում էր ապահովել թերթի հրատարակութիւնը⁷⁵: Հայքը այսպիսով դարձաւ ոչ-պաշտօնական կազմակերպութիւնների պարբերականներից առաջինը, որին իր սեփական տպարանում հրատարակելու թոյլտուութիւն տուեց ՀԿԿ կենտկոմը: Դրանով իսկ նոր հանգրուանի սկիզբ դրուեց Հայաստանի պարբերական մամուլի պատմութեան մէջ:

Հայք շաբաթաթերթի լաջորդ, երկրորդ համարը լոյս տեսաւ լաջորդ տարուայ Յունուարի 28ին, որից յետոյ այն անխափան հրատարակուեց շաբաթական կանոնաւոր պարբերականութեամբ: 1995ի սկզբից այն վերածուեց օրաթերթի, ապա 1997ին վերադարձաւ շաբաթական պարբերականութեան:

Հայքի մեծ տպաքանակը հնարաւոր դարձրեց ազատ մամուլի միջոցով իրականացնել մամուլի մի շարք ֆունկցիաներ՝ հասարակական կարծիքի ձեւաւորում եւ արտացոլում, զանգուածների կազմակերպում, ազգային գաղափարախօսութեան որոշ հիմնադրոյթների քարոզում, բազմակարծութեան արտայայտում եւ տեղեկատուութեան փոխանցում: Հայքի երեւումով, հանրահաւաքները, որպէս ճշգրիտ տեղեկատուութեան փոխանցման հիմնական միջոցի, իրենց այս դերը կորցրեցին: Ս. Գէորգեանը լետագային վկայում է. «Հայքը տպագրուեց էր մեծ դժուարութիւններով, բազմաթիւ խոչընդոտներ յաղթահարելով... Երեք հոգով էինք շաբաթաթերթը հրատարակում, բայց միւս կողմից ունէինք հրաշալի թղթակիցներ ինչպէս Լեւոն Տէր-Պետրոսեանը, Վանօ Սիրադեղեանը, Կտրիճ Սարգարեանը, «Ղարաբաղ» կոմիտէի (ՀՀՇ - Գ. Ե.) վարչութեան անդամները⁷⁶: Հայքում լոյս տեսան քաղաքական-գաղափարախօսական կարեւորագոյն յօդուածներ, ինչպէս «Ղարաբաղ» կոմիտէի ու ՀՀՇ վարչութեան անդամ Վազգէն Մանուկեանի «Գնացքից թռչելու ժամանակը» յօդուածը, որով ՀՀՇն միանշանակ շրջադարձ էր անում դէպի Հայաստանի անկախութիւն:

Յեղակրօնից ու Հայթից յետոյ տպարանային եղանակով բազմացուած երրորդ պարբերականը եղաւ «Մրբ. էջմիածին» բարեգործական միութեան *Եղիցի լոյս*, թերթը որը հրատարակուեց էջմիածին քաղաքում, քաղաքային տպարանում: Թերթն ունէր քաղաքական յատակ ուղղուածութիւն, որի մասին խօսում է թերթի նշանաբանը՝ «Եղիցի ազատ Հայաստան»: Թերթի առաջին համարը լոյս տեսաւ Նոյեմբերի 29ին:

Մինչ այդ Նոյեմբերի 15ին ՀԱԱԿը պառակտուեց երկու՝ Ռուբէն Պետրոսեանի ու Մեխակ Գաբրիելեանի թեւերի, որոնք իրենց պաշտօնաթերթերում կատարի պայքար սկսեցին միմեանց դէմ, դուրս գալով լրագրական բարոյականութեան սահմաններից: Պառակտման պատճառը քաղաքական-գաղափարական չէր. այն աւելի շուտ աթոռակուիւ էր: Եւրջ չորս ամիս գոյութիւն ունեցան երկու ՀԱԱԿեր եւ երկու Հայաստան պաշտօնաթերթեր, որոնցից իւրաքանչիւրը յաւակնում էր միակ օրինականը լինելու: «Քաղմապիսի ասէկոսէների» տեղիք տուող եւ ժողովրդին ապակողմնորոշող այս անբնական վիճակին վերջ տալու նպատակով Ռուբէն Պետրոսեանի թեւի «ներկայացուցչական ժողովը» ի վերջոյ որոշեց կազմակերպութիւնը վերակոչել «Հայ Ազգային Կուսակցութիւն» (ՀԱԿ), իսկ պաշտօնաթերթը՝ Ազգ⁷¹: Ազգը Հայաստանի ժառանգորդը լինելը շեշտելու համար, մինչեւ իր հինգերորդ համարը ներառեալ՝ պահպանեց Հայաստանի ընդհանուր համարակալումը, ապա անցաւ նոր համարակալման: ՀԱԿը բացայայտօրէն յարում էր ՀՅԴին ու ՀԱԿից աւելի ՀՅԴի անցեալի ու ներկայի խնդիրներին մասին էր գրում:

Երկրաշարժի առաջին տարելիցին, Հայաստանի ժուռնալիստների Միութիւնն ու Հայաստանի Երեխաներ հիմնադրամը համատեղ հրատարակեցին *Առաւոտ լուստ* խառը ուղղագրութեամբ վերնագրով մի թերթ, որը լոյս տեսաւ միայն մէկ անգամ, 16 էջ, 2 տպագրական մամուլ ծաւալով: Այն տպագրուել է ՀԿԿ ԿԿ հրատարակչութեան տպարանում: Թերթը յայտնում էր որ իրացումից ստացուած ողջ եկամուտը յատկացուելու է աղէտի գօտու ծնողագուրկ երեխաներին:

Դեկտեմբերին լոյս տեսան եւս երկու ինքնահրատ պարբերականներ՝ *Ջահը* Երեւանում եւ *Պայքարը*՝ Կիրովականում: *Ջահը* հրատարակուել է ընդամէնը երկու անգամ, Օհան Յարութիւնեանի խմբագրութեամբ: Եատ կողմերով այն լիչեցնում է ՀԱԵՄի Ազատութեան աւետարներին: *Ջահի* առաջին համարում լայն տեղ է յատկացուած Գարեգին Նժդեհի կեանքին ու գաղափարախօսական ժառանգութեանը:

Շրջանային առաջին ինքնահրատ անլիզալ պարբերականներից է Կիրովականի Սահմանադրական խմբերի Միութեան (ՍԽՄ) Պայքար թերթը, որը որպէս նշանաբան կամ անուան լրացում ունեցել է «վասն հայրենեաց եւ արդարութեան» արտայայտութիւնը: Մեքենագիր թերթը բազմացուել է Երեւանում (առաջին համարը 500, երկրորդը՝ 1000 օրինակով) ԱԽՄ-ի հրատարակչութիւնում, որը ինքնահրատ շատ պարբերականներ ու գրքուկներ էր տպում: ՍԽՄը համակրել է ՀՀԾ-ին ու դարձել նրա կոլեկտիւ անդամ կազմակերպութիւն: Այս փաստն արտայայտուել է Պայքարի առաջին համարների՝ «ՀՀԾ Կիրովականի Սահմանադրական խմբերի միութեան թերթ» ենթավերնագրում, որի «ՀՀԾ» սկզբնամասից լետագայում հրաժարուել է, հաւանաբար՝ ՀՀԾ-ի հետ տարածայնութիւնների պատճառով: Թերթը հիմնականում բովանդակել է զանազան նիւթեր, որոնք աւելցուել էին 1990-ի կէսերին ՀԽՍՀ ԳԽ ընտրութիւններին, ընթերցողներին կոչ անելով քուէ չտալ կոմունիստ թեկնածուներին: 1990-ի Փետրուարին, ՍԽՄը հրատարակեց *Օգնութիւն քաղաքանտարկեային* գրքուկը: Պայքարը դադարեց 1990-ի երկրորդ կէսին: Հետաքրքրական է ՍԽՄ-ի ու նրա Պայքար թերթի լետագայ ճակատագիրը: Տարիների դադարից լետոյ, նրանք վերայայտնուեցին. Կիրովականի ՍԽՄը վերանվանուել էր Վանաձորի Սահմանադրական Իրաւապաշտպան Կենտրոն, որը շարունակեց թողարկել 1989-90-ին Պայքարը՝ պահպանելով ընդհանուր համարակալումը: Նոր շրջանի Պայքարը հրատարակուեց ԱՄՆ-ի «Եւրասիա» հիմնադրամի ֆինանսական օժանդակութեամբ: Կիրովական-Վանաձորի այս կազմակերպութիւնների ղեկավարն է Գէորգ Մանուկեանը, որը նաեւ թերթի խմբագիրն է:

1989-ին Կիրովականում լոյս է տեսել նաեւ «Զարթօնք» միաւորման համանուն թերթը՝ Մանուէլ Միկոյանի խմբագրութեամբ: Այս միաւորումը եւս ՀՀԾ կոլեկտիւ անդամներից էր, եւ այդ մասին նշուել է *Զարթօնքի* ենթավերնագրում:

1989-ին լոյս են տեսել նաեւ այլ պարբերականներ՝ «Զօրավար Անդրանիկ» միութեան օրգան *Հայորդիք* անկանոն պարբերականութեամբ հանդէսը, ՀԼԿԵՄ Կուժայրիի Քաղաքային Կոմիտէի աշխատանքային շտաբի ռեկլամային-ինֆորմացիոն *Նոր Գիւմրի* թողարկումը, Հրազդանի շրջանային համանուն թերթի երիտասարդական լաւելուած *Վահագն* թերթը (Դեկտեմբերի 2-ից), ՀԴՊԸ *Կէս կատակ կէս լուրջ* քաղաքական երգիծանքի պարբերականը (միակ համարը լոյս է տեսել Մայիսին): Այս պարբերականները քիչ-չատ լիչատակելի ազդեցութիւն չեն ունեցել:

1989ին հայկական ինքնահրատ մամուլ ծնունդ նաեւ Արցախում եւ ԽՍՀՄ եւս երեք հանրապետութիւններում: ԼՂԻՄ ի հայկական իշխանութիւնները 1989ին օրինական ճանաչում չնորհեցին միջանի ոչ-պաշտօնական կազմակերպութիւնների, որոնց պարբերականները այնուհետեւ լոյս տեսան տպարանային բազմացումով, օֆսէթ եղանակով, կէս տարիով կանխելով այլընտրանքային մամուլի նման եղանակով հրատարակութիւնը Խորհրդային Հայաստանում: Մայիսի 1ին Ստեփանակերտում լոյս տեսաւ «Ամարաս» Հայրենակցական-Բարեգործական Միութեան համանուն թերթի առաջին համարը: 1989ի Յուլիսի 8ին Ղարաբաղի մետաքսի կոմբինատի (Ղարմետաքսկոմբինատ) ակումբում հիմնուեց «Հայոց արցախեան Միացում» ժողովրդական շարժումը: Հիմնադիր կոնֆերանսը հաստատեց կազմակերպութեան կանոնադրութիւնը, որի երրորդ կէտը հռչակուեց էր. «Հայոց արցախեան Միացում» ժողովրդական շարժման առաջնահերթ նպատակը ԼՂԻՄ ի վերամիաւորումն է Հայկական ԽՍՀին»: Կոնֆերանսը ընտրեց կազմակերպութեան 11 հոգինոց խորհուրդ, որին անդամակցում էին լետագայ տարիներին արցախեան ազատամարտում հռչակուած Ռոբերտ Քոչարեանն ու Սերժ Սարգսեանը: Բաց քուէարկութեամբ խորհրդի նախագահ ընտրուեց Ղարմետաքսկոմբինատի կուսակցական կազմակերպութեան քարտուղար Ռ. Քոչարեանը (ներկայումս Հայաստանի հարապետութեան նախագահ): Կոնֆերանսն ընտրեց նաեւ Միութեան տպագիր օրգանի խմբագրին, այս պատասխանատուութեան կոչելով Մարսէլ Պետրոսեանին: Ստեփանակերտի Քաղաքային Սովետի կողմից «Միացում»ը գրանցուեց Յուլիսի 28ին, որից 12 օր լետոյ՝ Օգոստոսի 9ին լոյս տեսաւ Միացում ժողովրդական Շարժման տեղեկագիր *Միացում* թերթի առաջին ու միակ համարը, որը տարածուեց անվճար: *Միացում* ի նշանաբանն էր՝ «Հայ ժողովուրդ, քո ուժը քո միասնութեան մէջ է»: Արցախում 1989ին լոյս տեսաւ նաեւ *Վերածնունդ* ինքնահրատ թերթը՝ ՀՅԴ-ի համակիրների կողմից: 1990ին *Վերածնունդ* լի լի խարէն հրատարակուեցին «ՀՅԴ Արցախի կազմակերպութեան պաշտօնաթերթ» *Պայքար* եւ «Հայ Երիտասարդութեան ճակատ» ի *Աւետեաց երկիր* անլեզայ պարբերականները:

«Ներքին» սփիւռքում հայկական առաջին ինքնահրատ պարբերականը լոյս տեսաւ Լատվիայի մայրաքաղաք Ռիգայում, 1989ի Ապրիլի 20ի մօտ: Ռուսերէն *Լոյս*ի առաջին համարը նուիրուած էր «Ղարաբաղ» կոմիտէի ձերբակալուած անդամներին: Նորայր Բաբաջանեանի խմբագրած թերթը հրատարակուեց էր «Վասն ազատ եւ միացեալ Հայաստան» ի նշանաբանով: *Լոյսը* սերտ կապեր

էր հաստատել Հայաստանի արցախական ու անկախական շարժումների հետ, նրանց պայքարի մասին տեղեկացնում էր Լատվիայի հասարակութեանը եւ կամուրջ էր Հայաստանի ու մերձբայթեան հանրապետութիւնների հակախորհրդային անկախական շարժումների միջեւ: Թերթի առաջին համարի հրատարակութեան ծախսերի մի մասը հոգացել է Երեւանի «Հայծխախոտ» արտադրական միաւորումը: Լոյսը ԽՍՀՄ (բացի Հայաստանից) հայկական պարբերական մամուլի ոչ միայն առաջին ազատ թերթն է, այլեւ այդ մամուլի առաջին պարբերականը, որը շարուել է համակարգիչով:

1989 Նոյեմբերին Մոսկուայում լոյս տեսաւ Հայ լրագրող-Արմենակի վեստնիկ հայերէն-ռուսերէն թերթի առաջին համարը: Այն տպագրուել է Երեւանում, ՀԿԿ ԿԿ հրատարակչութեան տպարանում, Հայքի առաջին համարի տպագրութիւնից մի քանի օր յետոյ:

1989ի վերջին, Կիւեւի Հայաստանի Բարեկամներ Միութիւնը հրատարակեց Համայնք թերթը, որը 1990ի սկզբին անուանափոխւեց Ազատամարտի: Միութեան ակտիւիստներ Օլենա Զամոստեանը, Վաղիմ Դիւնիչը, Դմիտրի Նովիկովն ու միւսները այս ինքնահրատմանի միջոցով փորձել են հակազդել խորհրդային հակահայկական տեղեկատուութեանը Ուկրաինայում⁷⁸:

1990 Ապրիլին Տալլինում (էստոնիա) լոյս տեսաւ վահագն թերթը: Նրան յաջորդելու էին շատ այլ պարբերականներ՝ Մասեաց աղանջին Սիմֆերոպոլում, Պրօ Արմենիան Մոսկուայում, Լոյսը Սամարղանդում, եւ յն.:

«Ներքին» սփիւռքի պարբերական մամուլը իր համեստ լուծման էր ներդնելու Հայաստանում, Արցախում եւ անդրկովկասեան տարածաշրջանում տեղի ունեցող իրադարձութիւնների մասին ճիշդ տեղեկատուութիւն տարածելու գործում, դրանով էլ իր մասնակցութիւնը բերելով Արցախի՝ Հայաստանի վերամիաւորման ու Հայաստանի անկախութեան վերականգնման պայքարին:

Խորհրդահայ պարբերական ծամուլի նոր անունները 1987-1989 թթ.

Հայաստան

Անուն	Հրատ. սկիզբ	Հրատ. դադար.	Համարների քանակ	Հրատարակիչ	Այլ նշումներ
Տեղեկագիր	Մայիս 1987	Յունիս 1988	առնչվ. 7 համար	«Նաևապրզհան Աչոտի և Ազատան Արշակի Պաշտպանութան կոմիտե»	
Անկախութիւն	24 Հոկտ. 1987	—	չուրջ 400 համար	ԱՄՄ	1996թ. նոք լրյս կը տանէ որպէս ներկուսակցական պարբերական
Հրատարականութիւն Արցախի Չայն Կորոս Արցախա (ուս.)	Հոկտ. 1987 1987ի վերջ 1987ի վերջ	Մայիս 1988 Ապրիլ 1990 Ապրիլ 1990	հաւանար. 8 համար չուրջ 35 համար չուրջ 35 համար	ԱՄՄ «Մխացում» ընկերութիւն «Մխացում» ընկերութիւն	
Ինկուրս	20 Յունիս. 1988		առնչվ. 166 համար	«Ինկուրս» արտատրական ձիաւորում	հաւանար. դադարել է 1991ի վերջին
Փուռնախառ	Յունիս. 1988	կը շարունակուի		ԵՊՀ Փուռնախառիկալի բաժին	
Աստղիկ	Փետր. 1988	կը շարունակուի	չուրջ 10 համար	ԵՊՀ Բանասիրական բաժին	տարեգիրք է
Հայ դատ	Փետր. 1988	1990	13 համար	Հայ Դատի Պաշտպանութեան Ընկերութիւն	լրյս է տանել Մարտին
Արձանակի վոլրոս (ուս.)	Փետր. 1988		առնչվ. 4 համար	Հայ Դատի Պաշտպանութեան Ընկերութիւն	լրյս է տանել Մարտին և դադարել

Անուն	Հրատ. սկիզբ	Հրատ. դադար.	Համարների քանակ	Հրատարակիչ	Այլ նշումներ
Բիւշթան (ուռւ.)	Ապրիլ 1988	Դեկտ. 1988	հաւանար. 8 համար	«Ղարաբաղ կոմիտե	Համակարգչով շարունակ հայաստանեան Ա. պարբերական է
Զանգակատուն	Մայիս 1988	Յուլիս 1990	7 համար	ձինչև No. 5ը ներառեալ «Զանգակատուն» ընկ., No. 6 եւ 7ը՝ «Միացում» ընկ.	
Հայրենիք	Մայիս 1988		ձինչև 1998ի փետրը՝ 14 համար	ԱՄՄ	շարունակում է ներկուսակցական պարբերականի ձևով
Բանբեր	Յունիս 1988	1988 ?		ԱՄՄ	դադարել է
Մաշտոց	18 Յուլ. 1988	1990	10 համար	«Մաշտոց» ձիւտորում	
Տեղեկագիր	Օգ. 1988			Հայ Դատի Պաշտպանութեան Ընկերութիւն.	դադարել է
Միասնութիւն	Հոկտ. 1988	Դեկտ. 1988	2 համար	«Նարեկ» Ազգային կազմակերպութիւն.	
Յերական	30 Նոյ. 1988	Սեպտ. 1991	5 համար	Հայ Երիտասարդաց Դաշնակցութիւն.	
Տեղեկագիր	Նոյ. 1988		ձիւտն 1 համար	«Ղարաբաղ» կոմիտե	
Երեւանի համալսարանի կրագիր	Նոյ. 1988		ձիւտն 1 համար	Դաւիթ Յովհաննէսեան եւ Սուրբն Զուրաբ	
Պարան	1988	1989 ?		«Պարան» ձիւտութային սկիւմբ	

Տեղեկագիր	1988	1990	հաւանաբ. 18 համար	ՀՈՄՀ Աշխատանքի եւ Սոցիալական Հարցերի Պետ. կոմիտէ	
Քիւման (ուսու.)	1988	1990	հաւանաբ. 18 համար	ՀՈՄՀ Աշխատանքի եւ Սոցիալական Հարցերի Պետ. կոմիտէ	
Ինքնուրուշում	1 Դեկտ. 1988	Յուլիս 1989	7 համար	ԱՄՄ	Ա. համարը լրի է տեսել 1989 թիւերին
Անուն	Հրատ. սկիզբ	Հրատ. դադար.	Համարների քանակ	Հրատարակիչ	Այլ նշումներ
Ինքնուրուշում տեղեկագիր	5 Դեկտ. 1988	Մարտ 1989	56 համար	Աւանգարդ, կոմունիստ եւ կոմսոմոնց թերթեր	երկեզու՝ հայ., ուսու.
Յուրա	13 Դեկտ. 1988	Մարտ 1989	56 համար	Աւանգարդ, կոմունիստ եւ կոմսոմոնց թերթեր	երկեզու՝ հայ., ուսու., ինք. տեղեկագրի ներքիւ
Թիւրքուժիւն	Դկտ. 88 թ. կէս	Յունիք. 1994		Լեւինականի Բանուար թերթ	Բանուարի լուսերան
Աղբերդի ֆոնդ	Դեկտ. 1988		միայն 1 համար	«Արեւրդի վերականգնման ֆոնդ» Ազգային-Մշակութային Միութիւն	
Դրուժբա (ուսու.)	16 Յունիք. 1989	21 Միպտ. 1990	67 համար	Կլբովականի կարճ թերթ	կարճի լուսերան
Դաշինք	11 Մարտ 1989	25 Ապրիլ 1989	3 համար	Հայ Ուսանորդի թեան Դաշինք	
Տեղեկագիր	Մարտ 1989	1989 Մ.թ. վերջ	4 համար	14ի Պաշտպանութեան Խորհուրդ	
Քիւման (ուսու.)	Մարտ 1989	Ապրիլ 1989	2 համար	14ի Պաշտպանութեան Խորհուրդ	
Պատակ	10 Ապրիլ 1989	30 Ապրիլ 1989	4 համար	Հայոց Համագրային Շարժում	
Ազատ Հաւք	24 Մարտ 1989	7 Օգոստոս 1990	85 համար	Ազգային Միասնութեան Ուխտ	
Միացում	Գարուն 1989		հաւանաբ. 1 համար	Լէյոյի անուան No. 65 դպրոց	
Կէս կատակ կէս լուրջ	Մայիս 1989		միայն 1 համար	Հայ Դաստի Պաշտպանութեան Ընկերութիւն	
Երանքի բողոք	Յունիս 1989		միայն 1 համար	Հայ Երիտասարդաց Դաշնակցութիւն	

Մուն	Հրատ. սկիզբ	Հրատ. դադար.	Համարների քանակ	Հրատարակիչ	Այլ նշումներ
Հայաստան	12 Յուլիս 1989	15 Նոյ. 1989	17 համար	Հայաստանի Ազգային Անկախութիւն Կուսակցութիւն	15 Նոյ. 1989ին ՀԱԿԵՐ պատահուեց, որի հետեւանքով լրջ տեսան եղիւ. Հայաստաններ
Տեղեկագիր	10 Յուլիս 1989	7 Օգ. 1989	5 համար	ՀՀԷ	
Հրատարական թերթիկ	Յուլիս 1989	Յունր. 1990	7 համար	ՀՀԷ	
Միաբանութիւն	Յուլիս 1989	Հոկտ. 1989	հաւանար. 4 համար	Նարեկ Ազգային Կազմակերպութիւն	
Փրիւթիւն	13 Օգ. 1989	26 Նոյ. 1989	13 համար	Մուրաւ Իսկանան	
Ինքնորոշողների Առաջի (առաւ.)	Օգ. 1989	29 Հոկտ. 1989	6 համար	ՀՀԷ	
Իրատեղ	Օգ. 1989	4ը շարունակուի		«Սահմանադրական Իրատեղ» Միութիւն	դրատեւող սահմանին ազատ պարբերական է
Այրարթա (առաւ.)	Սեպտ. 1989	1996	82 համար	ԱՄԴ	
Հայր խորհրդարան	1 Հոկտ. 1989		միայն 1 համար	Հայր Ազգային Նախարհորհրդարան	
Բարդի (առաւ.)	10 Հոկտ. 1989	5 Հոկտ. 1990		Լեւինականի Բանուոր թերթ	Բանուոր թերթի յանքուան
Լուսաւորիչ	Հոկտ. 1989	1997ի սկիզբ		Գթութիւն հակական Բարեօրոնական Միութիւն	
Հրատու	20 Հոկտ. 1989	26 Մարտ 1990	2 համար	Հայաստանի Գիտնականների Միութիւն	

Անուն Հայր	Հրատ. սկիզբ 2 Նոյ. 1989	Հրատ. դադար. կը չարունակուի	Համարները քանակ	Հրատարակիչ ՀՀ	Այլ նշումներ
Ուկրաինացի սարգիսի (ուսու.)	7 Նոյ. 1989	1990 ?	Հաւանաբ. 20 համար	«Ուկրչին» միաբերման գեկադարու թիւն.	
Հայաստան (Ռ. Պետրոսեանի թիւ.)	15 Նոյ. 1989	10 Օգ. 1990	8 համար	ՀԱՍԿ (Ռ. Պետրոսեանի թիւ.)	17 Մարտ 1990 ից՝ Ազգ.
Հայաստան (Մ. Գաբրիէլեանի թիւ.)	15 Նոյ. 1989	Դեկտ. 1990	67 համար	ՀԱՍԿ (Մ. Գաբրիէլեանի թիւ.)	
Եղիշի Երս.	29 Նոյ. 1989			«Մըբ. էջմիածին» Բարեգործական Միութիւն	Դարարեւ է
Ազատութեան սանտարներ	աշուն 1989	1990ի սկիզբ	3 համար	Հայ Ազգային Երիտասարդական Միութիւն	
Առաստ Բուսի	7 Դեկտ. 1989		միայն 1 համար	Հայաստանի ժուռնալիստների Միութիւն եւ «Հայաստանի երիտաներ» Հիմնադրամ	
Զահ	Դեկտ. 1989	1990ի սկիզբ	2 համար	Օհան Թարութիւնեան	
Պաշար	Դեկտ. 1989		3 համար (1989-90)	Կիրովականի Սահմանադրական խմբի Միութիւն	չարունակում է ներկայումս արագական անդիկագրի ձեւով
Նա սարգիսի Լենինական (ուսու.)	1989	1990 ?		«Հայաստանի բնի» արտադրա- չինարարական միաբերում	
Վահագն	2 Դեկտ. 1989	1990	5 համար	Հրատարակիչ Հրատարակ. թիւ	Հրատարակիչ թիւ

Անուն	Հրատ. ակտը	Հրատ. դադար.	Համարների քանակ	Հրատարակիչ	Այլ նշումներ
Զարթոնք	1989			«Զարթոնք» միատրուժ, Կիրովական	դադարել է
Հայրդիք	1989			«Զորավար Աղերանի» միատրուժ	դադարել է
Նոր Գեմերի	1989	1990		ՀԼԿՄ Կուժարիի ֆղբ.ային Կոմ. աշխատանքային, շտաբ	

Հեռնային Ղարաբաղ

Անտրաս	1 Մայիս 1989		հաւանար. 1 համար	«Անտրաս Հալեհնակցական-Բարեգործական Միութիւն»	
Միացում	9 Օգ. 1989		հաւանար. 1 համար	Հայրց Արցախեան «Միացում» Շարժում	
Վերածնունդ	1989				

Ուրհրդահայ Սփիւռք

Լոյս (ռուս.)	20? Ապր. 1989	1989	3 համար	Լատվիայի հայկական համայնք	Ռիկա
Հայ Մարտիր-Արեւանակի գիտանիք (հայ. ասուս.)	29 Նոյ. 1989			Մոսկուա	անկանոն շարունակում է հանդէսի ձեւով
Համայնք (ռուս.)	1989	1990		Կիւնի «Հայաստանի բարեկամներ» Միութիւն	1990ին անուանափոխուել է Ազատամարտի

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Ֆիլմը պատրաստուել է 1999ի սկզբին եւ առաջին անգամ ցուցադրուեց Հայաստանի պետական հեռուստատեսութեան առաջին ծրագրով նոյն թուականի Ապրիլի 24ի երեկոյեան:
- ² Օրինակ, Մոլեծական Հայաստան պաշտօնաթերթի 1988ի Օգոստոսի 13ի համարի վատորակ տպագրութեան հարցը ՀԿԿ Բիւրոյի կողմից քննուել է երկու օր յետոյ: Հրատարակչութեան գլխաւոր ինժեներին յարտարարուել է խիստ նկատողութիւն, թերթի գլխաւոր խմբագրի տեղակալին՝ նկատողութիւն, իսկ հրատարակչութեան տնօրէնի պատասխանատուութեան հարցը որոշուել է քննել արձակուրդից վերջինիս վերադառնալուց յետոյ: Ինչպէ՞ս Հայաստանի Հանրապետութեան Հասարակական եւ Քաղաքական կազմակերպութիւնների Փաստաթղթերի կենտրոնական Պետական Արխիւ (ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ), ֆոնդ 1, ցուցակ 82, գործ 26, թուղթ 115, 116:
- ³ Օրինակ, ՀԿԿ քարտուղարութիւնը իր 1988ի Սեպտեմբերի 27ի նիստին քննարկել է Սփիւռքահայութեան հետ Մշակութային կապի կոմիտէից ու Արտասահմանեան Երկիրների Հետ Բարեկամութեան ու Մշակութային կապերի Հակական Ընկերութեան նահագահութիւնից ստացուած առաջարկութիւնը այս կազմակերպութիւնների վերածնուած Հայաստան համատեղ ամսագրի խմբագրական կոլեկիան ընդունելու եւ վահագն Դաթեանին գլխաւոր խմբագիր հաստատելու մասին տե՛ս՝ ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 11, ց. 83, գ. 81, թ. 122-124:
- ⁴ Այս փաստը հաստատուած է նաեւ մինչեւ 1978ի վերջը ՀԿԿ դադարաբարխօսութեան գծով քարտուղար աշխատած կարլէն Դալլաքեանը իր լուչերում՝ *Յուշապատում* (դէմքեր, իրողութիւններ, մտորումներ), Երեւան, 1998, էջ 31:
- ⁵ Այս մասին մեզ բանաւոր յարոնել է նոյնինքն Գրիգոր Մարտիրոսեանը:
- ⁶ Վալերի Արդինեան, «Քալլող, թուշող, լողացող ու սողացող ամէն բան», Երեւանի Մամուլի Ակումբի *Տեղեկագիր*, ամսաթերթ, Երեւան, 1997, No. 4, Մայիս, էջ 22:
- ⁷ Նշելով, թէ Հայաստանի Ժողովուրդը սփիւռքահայ էակելի քան 700 անուան մամուլից մեծ ուշացումով ստանում է միայն միջանիւրը, *Անկախութեան խմբագրապետ Ռաֆայէլ Համբարձումեանը Խորհրդային Հայաստանի կառավարութիւնից պահանջում էր հնարաւորութիւն ստեղծել բաժանորդագրուելու Սփիւռքի ցանկացած թերթի, ամսագրի, հանդէսի եւ գրքի, ու դրանց վաճառքի համար յատուկ կրպակներ եւ խանութներ ստեղծել*: Ինչպէ՞ս *Անկախութիւն, շաբաթաթերթ*, Երեւան, 1988, No. 32, 8 Օգոստոսի, էջ 7-8:
- ⁸ Զրպարտիչներին տրուող մականունն խորհրդային ժամանակաշրջանում:
- ⁹ ԵՄԱ *Տեղեկագիր*, անվերնագիր, 1997, No. 8, Սեպտեմբեր, էջ 21:
- ¹⁰ Ազգայնականութեան տեսութեան արեւմտեան յարոնի տեսաբան Էռնեստ Գելլնէրը վերակառուցման քաղաքականութիւնը սահմանում է որպէս «արմատական վերափոխում վերելից՝ առանց բռնութեան եւ ընդհատութեան»: Նա վերակառուցման հիմնական երեւոյթ է յարտարարում խօսքի ու մամուլի ազատութիւնը: Ernest Gellner: "Nationalism in the vacuum", in Alexander J. Matyl (ed.), *Thinking Theoretically About Soviet Nationalities*, New York: Columbia University Press, 1995, էջ 246:

- ¹¹ Վալերի Արշինեանի ելույթը ԵՄԱԻ կազմակերպած «Ընտրութունների արտացոլումը զանգուածային լրատուօրհան միջոցներում» սեմինարում, ԵՄԱ Տեղեկագիր, 1997, No. 1, Յունուար, էջ 19:
- ¹² 1960ականների կեսերի ժողովրդական աիկոնոման մասին տե՛ս՝ George A. Bournoutian, *A History of the Armenian People*, vol. II: 1500 A.D. to the Present, Costa Mesa, CA: Mazda, 1994, էջ 169-170. Ronald Grigor Suny, *Armenia in the Twentieth Century*, Chico, CA: Scholars Press, 1983, էջ 77-83. նոյն՝ *Looking Toward Ararat: Armenia in Modern History*, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1993, էջ 185-191. նոյն՝ “Soviet Armenia”, in Richard G. Hovannisian (ed.), *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, vol. II, New York: St. Martin’s Press, էջ 374-378. David Kowalewski, “The Armenian National Unity Party: Context and Program,” *The Armenian Review*, vol. 31, No. 4-124, April 1979, էջ 364-370. Mark Malkasian, “Gha-ra-bagh!”: *The Emergence of the National Democratic Movement in Armenia*, Detroit: Wayne State University Press, 1996, էջ 135-137:
- ¹³ *Յանուն Հայրենիքի*, ամսագիր, Երևան, 1996, No. 2, էջ 43:
- ¹⁴ *ԱՄՄԸ կրկի, արօր, վաղը, Ինքնորոշում Միաւորման Հրատարակութիւն*, Երևան 1999, էջ 3:
- ¹⁵ Հաւանաբար լրս է տեսել 1970ին. տե՛ս նոյնը՝ էջ 4:
- ¹⁶ Տե՛ս՝ Ռ. Համբարձումեանի, *Թուղթ ընդ հանրական-Յորդորակ*, շրջ շապիկի վրայ տպուած, Ռ. Համբարձումեանի կենսագրականը, Երևան, 1990:
- ¹⁷ Հայ Երիտասարդների Միութիւնը (ՀԵՄ) հիմնուել է 1979ին, Մարգարեա Յարութիւնեանի, Վարդան Յարութիւնեանի եւ Իշխան Մկրտչեանի կոմիտե: Ըստ «Ճակատագրերի սահմանը» վաւերագրական ֆիլմում Վ. Յարութիւնեանի վկայութեան՝ ՀԵՄը ԱՄԿի մասնաճիւղերից էր, թէեւ ՀԵՄ ծրագիրը, ի տարբերութիւն ԱՄԿի ծրագրի, յատկօրէն դնում էր Հայաստանի անկախութեան նպատակը: ՀԵՄ ի երեք հիմնադիրներն ու անդամ Սամուէլ Եղիազարեանը 1981ի Ապրիլի 9ին դատաւարտուեցին հինգ եւ աւելի տարիների բանտարկութեան եւ աքսորի Իշխան Մկրտչեանը 1985ի Ապրիլի 24ին, չպարզուած հանգամանքներում ինքնասպանութիւն գործեց կամ սպանուեց Պերմի (Ռուսաստան) արգելափակման ճամբարում:
- ¹⁸ Alexander Suetnov, *Netraditsionniye izdaniy – Bibliograficheskii ukazatel* [ոչ-աւանդական հրատարակութիւններ. մատենագիտական ուղեցոյց], Երկրորդ, համալրուած հրատարակութիւն, Մոսկուա, 1992, Ապրիլ, էջ 53:
- ¹⁹ Տե՛ս՝ Ռ. Համբարձումեանի կենսագրականը:
- ²⁰ Ըստ Ռ. Համբարձումեանի բանաւոր վկայութեան, *Հրապարակայնութիւնը* լրս է տեսել *Անկախութեան առաջին համարից* յետոյ. նոյն աղբիւրի համաձայն, *Հրապարակայնութիւնը* լրս է տեսել ընդամէնը երկու համար:
- ²¹ Ռ. Համբարձումեան, «Արձագանգ-Ինքնաբացատրութիւն» նամակ, *Ազգ օրաթերթ*, 1995, 19 Մայիսի, էջ 2:
- ²² ԽՍՀՄում առաջին ալլընտրանքային քաղաքական շարժաթիւրթն էր 1987ի Օգոստոսի 1ին Մոսկուայում լրս տեսած, Ա Պոտրաբինկի հիմնած ու խմբագրած

էքսպրէս իրոնիզան (ճեպընթաց ժամանակագրութիւն), որը շարունակոււմ է առայսօր:

²³ Անկախութիւն, 1997, No. 7, 5 Դեկտեմբրի, «Տեղական լուրեր» բաժին:

²⁴ Անկախութիւն, 1998, No. 14, 4 Ապրիլի:

²⁵ Տե՛ս՝ Ռ. Համբարձումեանի կնեսագրական:

²⁶ Մինչեւ 1985 թուականը Արցախեան ազատագրական շարժան պատմութեան համար տե՛ս՝ Զաւէն Մսրրլեան, Հայկական հարցի մասին, Պէլրութ, 1978, էջ 168-185. Բագրատ Ուրուբաբեան, Արցախեան դրսւպաժարը, Ա. Երեւան, 1994, էջ 164-288. նոյնի՝ Արցախի պատմութիւնը սկզբից մինչեւ մեր օրերը, Երեւան, 1994, էջ 252-268:

²⁷ Տե՛ս՝ Խորհրդային Ազրբեջանի պետական լրատուական գործակալութեան՝ Ազերիֆորմի հաղորդագրութիւնը հոմունիստ հայտատու օրաթերթում, Բաքու, 1988, փետրուարի, էջ 2:

²⁸ ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ.1, ց. 82, գ. 21, թ. 2:

²⁹ Sergei Bablumian, "Kak nam khotseli reanimirovat?" [ինչպէ՞ս փորձեցին մեզ վերակենդանացնել], Novoe Vremia, շաբաթաթերթ, Երեւան, 1997, No. 9, 26 փետրուարի:

³⁰ Նոյն:

³¹ Նոյն:

³² Տիգրան Թարութիւնեանը այս երկու պարբերականների անունը նշում է «Լրատու» մեւով, իսկ հայերէն Տեղեկագրի հրատարակութեան ամիս՝ 1988ի Անգոստոսի ամիսը տե՛ս՝ «Մամուլի Ազատութեան Համաշխարհային Օր - Մայիսի 3», ՄԱԿի Հասարակական Տեղեկատուութեան Բաժանմունք (այսուհետեւ՝ ՄԱՀՕ), Երեւան, 1997, էջ 80:

³³ Խորհրդային Միութիւն-Մերձաւոր Արեւելք տարածաշրջանում համակարգչով շարունակ հայկական առաջին պարբերականն է Հայկական Ժողովրդային Շարժում կազմակերպութեան Լիբանանի պաշտօնաթերթ Երկաթէ շերտի Ամսաթերթը, որի նոր շրջանի համակարգչով շարունակ առաջին համարը լոյս է տեսել 1988ի փետրուարի առաջին օրերին:

³⁴ ՄԱՀՕ, էջ 80:

³⁵ Նոյն:

³⁶ Այդ նշանաբանից, ինչպէս նաեւ իր անունն «Խորհրդային» բաղադրիչից առաջինը հրաժարուել է ՀՆՍՀ Լուսաւորութեան մինիստրութեան Խորհրդային դպրոց թերթը. այն Դպրոցիւն է վերանուանուել 1989ի 36րդ, սեպտեմբերեան համարից. 244 44 Բիւրոն 1989ի Յունիսի 21ի նիստում հաւանութիւն է տուել թերթի անուանափոխութեանը, այն հիմնաւորելով այն իրողութեամբ, որ թերթը դարձել է ՀՆՍՀ Լուսաւորութեան եւ Բարձրագոյն կրթութեան մինիստրութիւնների եւ Պրոֆեսիոնալ կրթութեան պետական կոմիտէի միւլտիմեդիա ՀՆՍՀ Ժողովրդական կրթութեան մինիստրութեան պաշտօնաթերթը, որով իր նոր անունով, թերթը «լիովին համապատասխանելու է նոր բովանդակութեանը». տե՛ս՝ ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ.1, ց. 83, գ. 10, թ. 69, 140, 141. Թերթի նոր անունով առաջին համարից էլ կոմունիստական նշանախօսքը փոխարինուել է հայերէնի այբուբէնով գրուած առաջին նախադասութեամբ՝ «Ճանաչել գիմաստութիւն եւ գիւրաստ, ի-

- մանալ գրանա հանճարու: Քերթի ալդ տարիների գլխաւոր խմբագիր Լիւդուիգ Կարապետեանի բանաւոր վկայութեամբ, նշանախօսքի փոփոխութիւնը եղել է պատահական եւ քաղաքական յատուկ դիտաւորութիւն չի ունեցեր:
- ³⁷ Ամերիկայի ձայնի» հայկական բաժանմունքի հետ 1988ի Օգոստոս 5ին կալցած հարցազրուցում, Պ. Հալրիկեանը Հայրենիքը յայտարարում է ԱՄՆի Հրապարակախօսութիւն պարբերականի վերանուանում. տե՛ս՝ Անկախութիւն, 1988, No. 33, 15 Օգոստոսի, էջ 18:
- ³⁸ Ռ. Համբարձումեանը մեզ բանաւոր հաստատեց, որ Հալրիկեանը ԱՄՆի հանդէսի անուանափոխութիւնը կատարել է հենց այս նպատակով:
- ³⁹ Garo Ulubeyian, "The Independent Press of Armenia", Ասպարէզ օրաթերթի անգլերէն բաժին, 1ու Անշիւս, 1988, 15 Հոկտեմբերի, էջ 21:
- ⁴⁰ Նոյն:
- ⁴¹ ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ1, ց. 87, գ. 30, թ. 3, 4:
- ⁴² Քրքերի աշխարհ, ամսաթերթ, Երևան, 1988, No. 12, 25 Դեկտեմբերի, էջ 1:
- ⁴³ Նոյն, էջ 3:
- ⁴⁴ Sredstva massovoy informatsii Armenii [Հայաստանի զանգուածային լրատուամիջոցները], NGO Team, Երևան, 1996, էջ 47:
- ⁴⁵ 1991ի կէսերին, Կաթի շարունակութիւնն եղող վերածնունդ թերթը ու նրա ձուք լաւելուածը դեռեւս շարունակում էին պատսպարուել տնակներում:
- ⁴⁶ «Հալուրալին» արտադրա-չինարարական կազմակերպութեան վարչութեան, կուսակցական կոմիտէի, արհեստակցական միութեան եւ ԼԿՆՄ կոմիտէի այս պաշտօնաթերթի հրատարակութիւնը ՀԿԿ ԿԿ Բիւրոն թույլատրել է իր 1989ի Դեկտեմբերի 2ի նիստում ընդունած որոշումով, ընդառաջելով ՀԿԿ Լենինականի քաղկոմի առաջարկութեանը, հաշուի առնելով այն, որ հայերէնով հրատարակուող քաղաքային Բանուոր թերթը չէի բաւարարում անձնակազմի տեղական լրատուութեան պահանջները»: տե՛ս՝ ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 83, գ. 15, թ. 44, 49, 50:
- ⁴⁷ Դրուժբան հիմնել է ՀԿԿ Կոմուսի Կիրովականի քաղկոմը իր Յունուարի 12ի որոշումով, որպէս քաղաքային կաթ թերթի տանօրեայ լաւելուած, թողարկման պատասխանատու նշանակելով կաթի խմբագրութեան անդամ, կոմունիստի սեփական թղթակից Նարեկ Մեարոպեանին: Սակայն, ՀԿԿ ԿԿ գաղափարախօսական բաժինը մերժել է հաստատել առանձին լաւելուածի կարգավիճակով թերթի հրատարակութիւնը, ելնելով նրանից, որ ԽՄԿԿ ԿԿ որոշումով, քաղաքային թերթերի հաստիքները մեծացումը ԽՄԿԿ ԿԿ բացառիկ իրաւասութիւնն է: Յաւելուածի փոխարէն, բաժինը առաջարկել է Դրուժբան հրատարակել կաթի նպատակային էջի կարգավիճակով՝ ռուսերէն լեզուով. տե՛ս՝ ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 30, թ. 25-27: Այդուհանդերձ, Դրուժբան լոյս տեսաւ անջատ լաւելուածի կարգավիճակով:
- ⁴⁸ ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 30, թ. 40, 41, 48-50: Գուգարքի շրջկոմը ռուսերէն նիւթերի հրապարակումը բացատրում է ոչ միայն եկուոր շինարարների պահանջների բաւարարման անհրաժեշտութեամբ, այլեւ նրանով, որ չըջանի երկու գիւղեր (Ֆիոլիստովօ, Լերմոնտովօ) ռուսական են»: տե՛ս՝ նոյն թ. 50:
- ⁴⁹ ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 82, գ. 30, թ. 140:

- ⁵⁰ Նոյն
- ⁵¹ Նոյն, թ. 141:
- ⁵² Նոյն, թ. 142:
- ⁵³ Նոյն
- ⁵⁴ Նոյն, թ. 142-143:
- ⁵⁵ Նոյն, թ. 145:
- ⁵⁶ Sredstva massovoy, էջ 91:
- ⁵⁷ «Ինքնահրատ» եզրը առաջին անգամ օգտագործել է ռուս ալլախոհ գրող Նիկոլայ Գլազովը 1952ին, իր ձեռագրի վրա: ռուսերէն նշելով "samsebyeizdat" տե՛ս՝ Suetnov, էջ:
- ⁵⁸ Նոյն, էջ 11:
- ⁵⁹ ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 82, գ. 22, թ. 15 եւ ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 83, գ. 9, թ.133,151:
- ⁶⁰ ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 82, գ. 22, թ. 15:
- ⁶¹ 1991ին նահատակուել է Արցախի Հասանաբաղ գիւղի ինքնապանտպանական ճարտերում:
- ⁶² 1990ի վերջին հրատարակուելիք դպրոցական երկու այլ թերթերը եւս՝ հայերէն Ազգաբարձն ու ռուսերէն Դիարդը (երկխօսութիւն) քաղաքական շեշտած բովանդակութիւն էին ունենալու:
- ⁶³ Ազատ Հայք, շաբաթաթերթ, Երեւան, 1989, No. 19, 18 Յուլիսի, էջ 2-3:
- ⁶⁴ «Նուիրատուութիւն», Ազատ Հայք, 1990, No. 4-5, 31 Յունուարի-7 Փետրուարի, էջ 16:
- ⁶⁵ ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 83, գ. 10, թ. 68, 139:
- ⁶⁶ Վահան Թարութիւնեան, «Պատմական ակնարկ», Ազատութեան աւետարներ, Երեւան, 1989, No.1, էջ 6:
- ⁶⁷ Նոյն, էջ 7:
- ⁶⁸ Տե՛ս՝ Ռ. Համբարձումեանի կենսագրականը:
- ⁶⁹ Նկատի չենք ունեցել 1996ից յետոյ ներկագմակերպական շրջաբերականի կարգավիճակով պարբերաբար լուր տեսնող Անկախութիւնը եւ նորն կարգավիճակով հրատարակուող Հայրենիքը:
- ⁷⁰ ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 83, գ.10, թ. 69, 70, 142:
- ⁷¹ Հարաստան, շաբաթաթերթ, Երեւան, 1989, No. 9, 6 Սեպտեմբերի, էջ 6:
- ⁷² ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 83, գ. 15, թ. 24, 36:
- ⁷³ Հրատու Հարաստանի Գիտնականների Միութեան, Երեւան, 1989, No. 1, 10 Հոկտեմբերի, էջ 1:
- ⁷⁴ Նոյն, No. 2, 1990, 26 Մարտի, էջ 3:
- ⁷⁵ ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 83, գ. 79, թ. 2, 13, եւ ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 83, գ. 81, թ. 128, 129:
- ⁷⁶ Երկիր Նախիր, շաբաթաթերթ, Երեւան, 1994, No. 33, 22 Սեպտեմբերի, էջ 8:
- ⁷⁷ Հարաստան, ՀԱՊԿԻ Ռ. Պետրոսեանի թեւ, 1990, No. 5, Մարտի 17:

⁷⁸ ՀՀում Ուկրաինայի արտակարգ եւ լիազօր դեսպան Ալեքսանդր Բոժկովի ելույթը ՄԱԿի Հասարակական Տեղեկատուութեան Բաժանմունքի 1997, Մայիսի 3ի հանդիսութեանը. ՄԱՀՕ, էջ 52:

THE INCEPTION OF
THE FREE ARMENIAN PRESS IN
THE SOVIET UNION
(1985-1989)
(Summary)

GEVORG YAZEJIAN

The author, an eye-witness of the time, describes the impact of *Glasnost* and *Perestroika* and their aftermath on Soviet Armenia. Though the emphasis is on the birth of the free Armenian press and its evolution in the first five years of Mikhail Gorbachev's tenure, these are intertwined with the political, social and national issues of the day, mainly the Karabagh conflict.

The author describes the state mechanism to control all published material in Soviet Armenia. This control was legitimized through the state legal system by penal code articles 65, 66, and 67. The office entitled to undertake this task was the Armenian branch of the State *Glavlit*. The whole process of publishing any printed material in the Soviet Union of the 80's is depicted in the article in great detail.

The situation was partly ameliorated when Mikail Gorbachev became the First Secretary of the Communist Party of the Soviet Union.

The author asserts that the underground free press was the main outlet that disseminated liberal and nationalistic ideas, made the masses aware and called them into action.

The author details chronologically the periodical publications of the free press, their birth and duration, their editors, their political views, the methods by which they were printed and distributed as well as their strong influence on the masses.